

Fiendens barn?

Kunnskapsstatus

Undersøkelse av noen sider ved norske myndigheters behandling av tysk-norske krigsbarn etter andre verdenskrig

Kunnskapsbehov

Oppvekstvilkår for barn med norsk mor og tysk far i norsk etterkrigstid

© **Norges forskningsråd 1999**

Norges forskningsråd
Postboks 2700 St. Hanshaugen
0131 OSLO
Telefon: 22 03 70 00
Telefaks: 22 03 70 01
bibliotek@forskningsradet.no
www.forskningsradet.no/

Publikasjonen kan bestilles via internett:
www.forskningsradet.no/publikasjoner

eller grønt nummer telefaks: 800 83 001

Grafisk design omslag:
Foto/ill. omslagsside:
Trykk: GCS as
1. Opplag: juni 1999: 700
2. opplag : april 2000: 300

Oslo, juni 1999
ISBN 82-12-01319-7 (trykksak)
ISBN 978-82-12-02416-8 (pdf)

Området for kultur og samfunn

Fiendens barn?

Kunnskapsstatus

Undersøkelse av noen sider ved norske myndigheters behandling av tysk-norske krigsbarn etter andre verdenskrig

Kunnskapsbehov

Oppvekstvilkår for barn med norsk mor og tysk far i norsk etterkrigstid

**Norges
forskningsråd**

INNHold

FORORD	5
1. OPPDRAGET FRA SHD	5
2. FORSKNINGSRÅDETS TOLKNING/AVGRENSNING AV OPPDRAGET	5
3. ORGANISERINGEN	6
4. KONTAKTEN MED ORGANISASJONENE.....	6
5. KONTAKTEN MELLOM FORSKNINGSRÅDET OG SHD	7
6. RAMMENE FOR ARBEIDET	7
INNLEDNING	9
1. GJENNOMFØRINGEN.....	9
2. RESULTATER.....	10
3. FORSKNINGSMESSIG OPPFØLGING	12
DEL I	15
KAPITTEL 1	17
INNLEDNING	17
1. KILDE- OG ARBEIDSSITUASJON FOR PROSJEKTET.....	17
2. VANSKELIGE OPPVEKSTKÅR FOR KRIGSBARN	18
KAPITTEL 2	23
ERSTATNINGSSAKEN 1959-1960	23
1. KRIGSOFFER, KRIGSBARN OG KRIGSSKADE	24
2. BAKGRUNNEN FOR ERSTATNINGSAVTALEN AV 1959	25
3. FELLES ERSTATNINGSKRAV FRA DE VESTALLIERTE.....	27
4. EN EGEN ERSTATNINGSORDNING	31
5. DEN ENDELIGE TEKSTEN	32
6. FORDELINGSDISKUSJONEN I NORGE.....	33
7. HADDE HAUGES UTSPILL NOE Å GJØRE MED KRIGSBARN?	37
8. ANDRE FORMÅL.....	39
9. FORDELING	39
10. UNDERSØKELSE AV EN ENKELTSAK	40
11. KONKLUSJON	41
KAPITTEL 3	43
BLE BARNEBIDRAG HOLDT TILBAKE?	43
1. LOVHJEMMEL FOR TILBAKEBETALING OG INNDRAGNING (REFUSJON).....	43
2. HVA SKJEDDE MED BIDRAGENE FRA TYSKE FEDRE?	46
3. INNKREVENGEN	47
4. BIDRAGSSAKER FRA ØST-TYSKLAND	49
5. NYE DDR-SAKER UTFRA ANNONSERINGEN I 1973.....	54
6. UTBETALINGEN.....	57
7. BIDRAGSSAKER FRA ORGANISASJONENE.....	62
8. SPESIELT UNDERSØKTE SAKER	64
9. KONKLUSJON	70

KAPITTEL 4	73
ØNSKET NORGE Å SENDE KRIGSBARN TIL AUSTRALIA?	73
1. AUSTRALSKE KILDER.....	73
2. NORSKE KILDER.....	74
3. KONKLUSJON.....	76
KAPITTEL 5	79
NOEN MOMENTER TIL VURDERING AV NAVNESPØRSMÅLET	79
1. KOMPLISERTE REGLER.....	79
2. HVA ER FORFALSKNING?	80
3. ENDRINGENE AV FORNAVN ETTER KRIGEN.....	81
4. GJENNOMGANG AV MATERIALET	82
KAPITTEL 6	85
KONKLUSJON.....	85
1. MANDATETS PROBLEMSTILLINGER	85
2. VIDERE UNDERSØKELSER.....	85
KILDER OG LITTERATUR.....	89
DEL II.....	93
KUNNSKAPSBEHOV.....	93
NOTAT OM FORSKNING OM OPPVEKSTVILKÅR	93
OPPVEKSTVILKÅR FOR BARN MED NORSK MOR OG TYSK FAR I NORSK ETTERKRIGSTID	95
<i>VURDERING AV FORSKNINGSBEHOV OG FORSKNINGSMULIGHETER</i>	<i>95</i>
I. FORSKNINGSBEHOV, AKTUELLE PROBLEMSTILLINGER OG FORSKNINGSSPØRSMÅL ... 95	
1.1 FORSKNINGSBEHOV OG PROBLEMSTILLINGER.....	95
1.2 HVA PREGET BARNDOMMEN TIL KRIGSBARN SOM OPPLEVDE STORE VANSKER OG LIDELSER?.....	95
1.3 HVA MULIGGJORDE BEHANDLINGEN AV KRIGSBARNA?.....	97
1.4 NORSKE KRIGSBARNAS OPPVEKST I ET KOMPARATIVT PERSPEKTIV.....	99
II. ETISKE OVERVEIELSER, FAGLIGE OG METODISKE TILNÆRMINGER..... 99	
2.1 ETISKE OVERVEIELSER.....	99
2.2 VITENSKAP, POLITIKK, FAGLIGE OG FOLKELIGE FORESTILLINGER.....	99
III. BEHANDLINGEN AV KRIGSBARNA OG KRIGSBARNAS OPPLEVELSER - MULIGHETER FOR DOKUMENTASJON..... 101	
3.1 KRIGSBARNAS EGNE OPPLEVELSER.....	101
3.2 HVOR MANGE KRIGSBARN VAR I OFFENTLIG PLEIE?	101
3.2.1 ADOPSJON.....	101
3.2.2 TILGANG PÅ KUNNSKAP OM OMSORGSOVERTAKELSE	103
3.2.3 BARN OG UNGDOM I INSTITUSJONER	104
IV KONKLUSJON..... 109	
FORSKNING OM KRIGSBARNAS OPPVEKSTVILKÅR	110

Forord

1. Oppdraget fra SHD

Barn med norsk mor og tysk far har i mange år hevdet at de har vært utsatt for overgrep fra myndighetene. Våren 1998 var det flere oppslag i pressen. Stortingsrepresentant Bjørn Hernæs (h) tok saken opp i en interpellasjon i Stortinget 3. juni 1998.

Oppdraget til Norges forskningsråd er et resultat av Sosial- og helsedepartementets videre oppfølging. Undertegnede ble invitert til et møte 9. oktober 1998 med SHD om muligheten for å gjennomføre en forskningsbasert undersøkelse av aktuelle spørsmål som var reist.

I sitt brev av 17. november 1998 ba SHD Forskningsrådet utarbeide en kunnskapsstatus hvor påstander fra organisasjonene (se nedenfor) ble gjennomgått og besvart basert på tilgjengelig dokumentasjon og materiale. Dersom det skulle vise seg at dokumentasjon manglet, ønsket SHD en vurdering av videre behov for dokumentasjon og forskning. SHD skisserte fire problemstillinger som man ønsket nærmere belyst senest innen 1. april 1999:

1. Manglende bidragsinnkreving
2. Krigsfangeerstatning fra Forbundsrepublikken Tyskland
3. Organisert hjemhenting av barn fra Tyskland og ulovlig deportasjon av barn til Tyskland
4. Generell oppvekstproblematikk for barn med norsk mor og tysk far og spørsmål om erstatning og moralsk oppreisning

Vedlagt brevet fulgte materiale som var innkommet til SHD, bl.a. fra organisasjonene.

Kort tid etter ble SHD muntlig orientert om at Forskningsrådet var innstilt på å gjennomføre oppdraget, etter en forskningsfaglig vurdering av hvordan arbeidet kunne utformes og gjennomføres. Forskningsrådet oppnevnte en referansegruppe med forskere. Gruppen gjennomgikk oppdraget på møter 10. desember 1998 og 19. januar 1999.

2. Forskningsrådets tolkning/avgrensning av oppdraget

I Forskningsrådets brev av 22. januar 1999 ble det redegjort for den faglige utformingen av oppdraget, innenfor en angitt budsjett- og tidsramme for perioden 1. februar - 31. mai 1999. Tidlig i samme måned hadde Forskningsrådet etter forslag fra referansegruppens medlemmer avtalt engasjementer med dr.philos. Lars Borgersrud og førstelektor Baard Borge for å utføre et prosjekt om kunnskapsstatus.

I brevet ble SHDs fire problemstillinger gjennomgått for å presisere og avgrense oppdraget:

1. Undersøkelsen ville i hovedsak baseres på materiale i Riksarkivet.
2. Utgangspunktet var et oppslag i pressen, bl.a. Dagavisen 16. mars 1998. Det var aktuelt å gjennomgå arkiver i Utenriksdepartementet, samt ta kontakt med en navngitt ansatt ved den tyske ambassaden.
3. Problemstillingen gjaldt to ulike spørsmål. I forbindelse med *hjemhenting* var det særlig aktuelt gå inn på krigsbarn som ble plassert på Emma Hjort, myndighetenes forberedelser ved bl.a. bortplassering til adoptivmødre og "tømmingen" av krigsbarn på tre barnehjem. Det ble her tatt forbehold om hvor langt det innen tidsrammen ville bli mulig å undersøke slike

spørsmål. Spørsmålet om *ulovlig deportasjon* av krigsbarn reiste et nytt spørsmål om hvilket lovgrunnlag SHD siktet til. Et spesielt spørsmål hadde sitt utgangspunkt i et oppslag i Klassekampen 10. desember 1998 om angivelig deportasjon av krigsbarn til Australia; dette ville bli undersøkt.

4. Også her gjaldt det to ulike spørsmål. Kunnskap om *oppvekstforhold* ble ansett som en ordinær forskningsoppgave; arkivstudier og “dokumentasjon” vil ikke være tilstrekkelig. Innenfor oppdragets tidsramme ble det lagt opp til et sett av notater om relevante problemstillinger. Spørsmål om *erstatning og moralsk oppreisning* ble ansett som uvedkommende for oppdraget, spesielt med henvisning til vilkår om anonymitet og taushetsplikt knyttet til individuelle enkeltsaker for forskernes tilgang til aktuelle arkiver. Samtidig ble det antydning at materiale i rapporten vil belyse forhold som er relevante vurderingen av slike spørsmål, samt at andre instanser som departementet er legitime og kompetente til å ta stilling til og avgjøre dem.

Med denne presiseringen ble oppdraget utformet med to hoveddeler, hvor Borgersrud og Borge fikk ansvaret for den første, basert på punkt 1, 2 og en del av 3. Referansegruppen påtok seg ansvaret for bidrag til punkt 4 om oppvekstforhold.

Det ble nevnt at Forskningsrådet ville vurdere å samle sentrale dokumenter i en “hvitbok”.

Det ble også nevnt at Forskningsrådet ville etablere kontakt med aktuelle organisasjoner, samt at det i sluttfasen kunne være aktuelt å arrangere et seminar for brukerne.

I sitt brev av 9. februar 1999 om bevilgningen til prosjektet, hadde SHD ingen merknader til Forskningsrådets presisering av oppdraget.

3. Organiseringen

Oppdraget ble altså organisert som et to-delt prosjekt. Forskerne Lars Borgersrud og Baard Borge fikk ansvaret for hoveddelen, mens referansegruppen fikk ansvaret for den andre delen og en eventuell “hvitbok”.

Referansegruppen har hatt følgende medlemmer:

Forsker Per Haave, Universitetet i Oslo

Førsteamanuensis Stein Ugelvik Larsen, Universitetet i Bergen

Forfatter Kåre Olsen (Riksarkivet)

Forsker Eva Simonsen, Skådalen kompetansesenter

Professor Aslak Syse, Universitetet i Oslo

I perioden 10. desember 1998 - 9. juni 1999 har referansegruppen hatt seks møter.

Oppdraget har vært administrert av Forskningsrådet, med rådgiver Steinar Kristiansen som ansvarlig.

4. Kontakten med organisasjonene

De aktuelle organisasjonene er:

Norges Krigsbarnforbund

Aksjon Lebensborn
Landsforeningen Rettferd for Taperne

25. februar 1999 ble det holdt et møte i Forskningsrådet, hvor representanter for alle organisasjonene deltok sammen med Borgersrud, Borge og Kristiansen. På møtet ble det redegjort for utformingen av prosjektet og Forskningsrådets rolle overfor SHD og organisasjonene. Det ble også redegjort for at spørsmål knyttet til individuell erstatning og granskingskommisjon ikke ble tatt opp; organisasjonene tok Forskningsrådets standpunkt til etterretning. Det ble lagt opp til et samarbeid ved at organisasjonene ville oppfordre sine medlemmer til å sende inn dokumentasjon av forhold som var relevante for prosjektet.

5. Kontakten mellom Forskningsrådet og SHD

Etter at Forskningsrådet hadde påtatt seg oppdraget og SHD ikke hadde hatt merknader til utformingen av prosjektet, har kontakten mellom Forskningsrådet og SHD i det vesentlige vært klart og ryddig. SHD, som har opptrådt på vegne av alle berørte departementer, har vært fullt innforstått med rollen som partsaktør i saken. Det har derfor vært lagt vekt på å ikke skape uklarhet om dette. Kontakten fra Forskningsrådet har primært handlet om oppdaterte opplysninger om framdriften.

6. Rammene for arbeidet

I sitt brev av 17. november 1998 uttrykte SHD ønske om at oppdraget skulle avsluttes 1. april 1999. Forskningsrådet ønsket en tidsramme på minimum fem måneder. Det ble enighet om en tidsramme på fire måneder. Forskningsrådets forslag til budsjett ble basert på dette. Det ble også lagt inn midler til eventuelle besøk i arkiver i Tyskland; av tidsmessige grunner ble det ikke mulig å prioritere dette. Dette har gitt budsjettmessig rom for aktiviteter etter 31. mai 1999.

Som forskningsfelt, er krigsbarn meget lite og “smalt”, og den relevante faglige kompetansen finnes hos et fåtall forskere. Når prosjektet kunne starte 1. februar 1999, skyldes det flere heldige forhold: Referansegruppen kunne på kort tid etableres med forskere som samlet dekket sentrale kompetansebehov (historie, jus, statsvitenskap, spesialpedagogikk og arkiv). Forskernes interesse for prosjektet har dessuten spilt en viktig rolle. Førstearkivar Kåre Olsen utga høsten 1998 boken “Krigens barn”, en første milepæl på feltet. Olsen har ikke representert Riksarkivet i referansegruppen, men deltatt som forfatter; han har bidratt med meget verdifull arkivfaglig kompetanse. Flere kandidater kunne vurderes i forbindelse med prosjektets hoveddel; de som ble valgt, kunne starte nesten umiddelbart. Sånn sett har prosjektet latt seg gjennomføre ut fra “lykkelige omstendigheter”.

En sentral del av prosjektet er basert på materiale i Riksarkivet; bruk av slikt materiale forutsetter at forskerne arbeider i forskerceller på Riksarkivet. Først fra 1. mars 1999 var en slik celle tilgjengelig; men også her kunne tidspunktet vist seg å være problematisk. Tilgang på andre arkiver tar normalt en viss tid. Med bistand fra SHD er tiden i flere tilfeller blitt kortet ned. I et tilfellet ble tilgangen klarert for sent.

I tillegg til materiale fra organisasjonene, har Forskningsrådet mottatt lignende materiale fra

et mindre antall enkeltpersoner.

Materiale som er mottatt eller innsamlet under prosjektarbeidet, er deponert i Riksarkivet.

På vegne av Forskningsrådet vil jeg takke de involverte forskerne. Det gjelder spesielt Lars Borgersrud og Baard Borge, som har ytt en meget betydelig innsats innenfor prosjektets svært knappe tidsramme. Referansegruppens medlemmer har utvist uvanlig positiv interesse for arbeidet, og flere av dem har bidratt til prosjektet langt ut over det som var mulig å forutse ved oppstarten. Dessuten: Arbeidet med prosjektet har vært preget av høy intensitet; uten gode samarbeidsrelasjoner mellom alle involverte, kunne det ha oppstått komplikasjoner for gjennomføringen.

Dette er andre opplag av rapporten. Det er foretatt noen få justeringer uten betydning for innholdet (i kapittel 3 avsnitt 5 forekom det en del tilfeller hvor UD var feilskrevet som DU).

Norges forskningsråd
Kultur og samfunn

Steinar Kristiansen
rådgiver

Oslo april 2000

Steinar Kristiansen:

Innledning

1. Gjennomføringen

Med Forskningsrådets presisering av den faglige utformingen av oppdraget og rammene for de praktiske forholdene omtalt ovenfor, er prosjektet i hovedsak gjennomført som planlagt. Noen avvik er omtalt nedenfor, primært knyttet til nødvendige prioriteringer som måtte foretas underveis.

1.1 Om del I

Det var lagt opp til at gjennomgangen av arkiver i Riksarkivet, med arbeidsplass i Riksarkivet, skulle utgjøre hoveddelen av arbeidet. Det viste seg at ledig forskercelle ikke var tilgjengelige før 1. mars 1999. Februar måned ble derfor bl.a. brukt til planlegging, med kontorplass i Forskningsrådet. Med planlegging og oppstart under mindre tidspress, ville arbeidet i prosjektets første måned ha vært langt mer effektivt.

Det ble søkt om tilgang til arkiver i Riksarkivet, Utenriksdepartementet og Justisdepartementet, samt saker i statsarkivene i Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø, og en lensmann. I Innledning avsnitt 1 er det redegjort for arkivspørsmålene. Søknadene om tillatelse ble innvilget, slik at forskerne kunne oppsøke arkivene; i noen tilfeller ble nødvendige opplysninger gitt skriftlig eller materiale ble tilsendt. Tilgang til arkiver i Rikstrykdeverket var i ferd med å klargjøres når prosjektet var under avslutning. Den tyske ambassaden i Oslo ble tilskrevet i forbindelse med oppslaget i Dagsavisen. Svaret er omtalt under kapittel 1 avsnitt 11. Det samme gjaldt journalist Lily Kalvø, nå i Dagbladet; vi har ikke mottatt svar fra Kalvø.

På møtene i referansegruppen har forskerne rapportert om sitt arbeid og tatt opp spørsmål som har meldt seg under arbeidet.

Administrasjonen har løpende bistått forskerne. Bruken av kontorplass i Forskningsrådet har gjort samarbeidet effektivt. All inngående korrespondanse og mottatt materiale fra organisasjonene ble uten opphold levert til forskerne.

I perioden har prosjektet vært omtalt i dagspressen, bl.a. med et større oppslag i Verdens Gang 9. mars 1999.

1.2 Om del II

Underveis kom referansegruppen fram til at de planlagte notatene om oppvekstvilkår for krigsbarn burde samskrives til en samlet del II. Denne delen er utarbeidet under prosjektets avsluttende fase. Stein Ugelvik Larsen har i tillegg utarbeidet et eget notat.

1.3 Om “hvitbok”

En “hvitbok” med sentrale dokumenter i saken rommer noen motstridende hensyn. På den ene siden er det på høy tid at slike dokumenter blir gjort tilgjengelig. På den annen side gir slike dokumenter ikke tilstrekkelig informasjon om “kontekstuelle” forhold i samtiden og hva

som deretter skjedde. Forskningsrådet er derfor kommet til at det planlagte seminaret før rapporten foreligger, arrangeres til høsten. Begrunnelsen er at organisasjonene (og andre interesserte) bør få mer tid til å sette seg inn i rapporten fra prosjektet, slik at diskusjonen på seminaret er best mulig forberedt.

1.4 Annet

I løpet av prosjekt-perioden har krigsbarn tatt direkte kontakt med Forskningsrådets administrasjon. Noen av disse henvendelsene har ført til innsending av materiale som er leveret til forskerne. Under noen av disse samtaleene har krigsbarn gitt uttrykk for at spørsmål om økonomisk erstatning ikke er en primær interesse; det viktigste er å få belyst hva som skjedde og plassering av ansvar.

2. Resultater

I det følgende gis en kort redegjørelse for konklusjonene i rapportens del I.

2.1 Erstatningssaker

Spørsmålet gjaldt om erstatning fra Tyskland til Norge i 1959-60 var tiltenkt krigsbarna. Undersøkelsene avkrefter klart at erstatningsavtalen ikke gjaldt krigsbarna. Avtalen gjaldt fangeerstatning for nazismens ofre. Det ble heller ikke reist krav om erstatning fra norske forhandlere på dette grunnlaget.

Den aktuelle bakgrunnen for spørsmålet var presseoppslag i fjor; oppslagene har villedet opinionen og krigsbarna. Flere ubegrunnede beskyldninger ble rettet mot navngitte personer, og de kan ha medvirket til å skape falske forhåpninger om erstatning blant mange krigsbarn. En ansatt ved den tyske ambassaden i Oslo ble framstilt som sentral kilde for oppslagene. Ambassaden har overfor Forskningsrådet ettertrykkelig slått fast at oppslagene var basert på rene misforståelser.

2.2 Barnebidrag

Spørsmålet gjaldt om utbetaling av barnebidrag ble holdt tilbake. Undersøkelsene har ikke frambrakt et eneste dokumenterbart tilfelle som bekrefter at barnebidrag ble tilbakeholdt. Dette kan imidlertid skyldes at relevante bilag makuleres etter 10 år. Det er ikke avdekket eksempler på åpent diskriminerende holdninger som vedtaksgrunn i slike saker; rigid saksbehandling er det eksempler på. Når spørsmålet er blitt reist, synes det å ha sammenheng med manglende kjennskap til gjeldende lovverk, som bl.a. hadde bestemmelser om lån og fratrekk i senere mottatte økonomiske ytelser, herunder bidrag fra barnefaren. Påstander om systematisk underslag i offentlige instanser kan ikke bekrefte; det samme gjelder offentlige retningslinjer som kan ha ført til manglende bidragsutbetaling. Bl.a. med henvisning til makulerte bilag, kan det likevel ikke utelukkes at tilbakeholding av bidrag kan ha forekommet.

De *kritiske* spørsmålene gjelder Norges inndrivning av barnebidrag i den sovjetisk okkupasjonssonen i Øst-Tyskland, senere DDR. Et slikt spørsmål knytter seg til at Den norske Militærmisjonen i Berlin, som med samtykke fra Utenriksdepartementet, stanset inndrivningen i 1951 med henvisning til problemer med overføringen av innbetalte penger til

Norge. Problemene var reelle, men *politisk* motivert. Bare en liten del av krigsbarna med far i Øst-Tyskland mottok bidrag i årene fram til forskotteringsloven trådte i kraft fra 1957. Dette hadde sammenheng med norsk NATO-politikk med boikott av Øst-Tyskland og begrenset formell kontakt med øst-tyske myndigheter. Det er ingen tvil om at Norge kunne ha reist nye saker overfor DDR også etter 1951, slik som det ble gjort overfor barnefedre i Vest-Tyskland.

Et annet spørsmål gjelder Utenriksdepartementets annonsering i 1973, da Norge hadde anerkjent DDR, om norske tilgodehavender i DDR. Det var dermed igjen blitt formelt og politisk mulig å reise krav om barnebidrag overfor fedre i Øst-Tyskland. I annonsen ble “norske aktiva, tilgodehavender og andre økonomiske rettigheter” nevnt. Bidragsspørsmålet ble ikke nevnt, til tross for at dette hadde vært sentralt i den diplomatiske kontakten med Øst-Tyskland i perioden 1959-73. Noen mødre henvendte seg likevel til Utenriksdepartementet, og et mindre antall saker ble tatt opp. Om det i annonsene hadde vært eksplisitt opplyst om barnebidrag, kunne det ha ført til at langt flere bidrag var blitt forsøkt innkrevd fra DDR.

2.3 “Australia-saken”

Grunnlaget var et oppslag i Klassekampen 10. desember 1998, hvor det ble hevdet at norske myndigheter høsten 1945 ville “deportere” norske barn til Australia. Saken har vist seg å være noe spesiell. Bakgrunnen ser ut til å ha vært en henvendelse høsten 1944 til utenriksminister Trygve Lie i den norske regjeringen i London fra Australia om emigrasjon av nordmenn etter krigen. En australsk delegasjon besøkte høsten 1945 flere europeiske land, deriblant Norge. Utenriksdepartementet var ikke stemt for norsk emigrasjon; det forelå nok arbeidsoppgaver i Norge. Derimot tok Sosialepartementet og lederen for Krigsbarnutvalget opp spørsmålet om krigsbarna i møtet med den australske delegasjonen. Motivet var at forholdene i Norge ville være ugunstige for deres oppvekst. Australske myndigheter kom ikke tilbake til saken, og norske krigsbarn ble ikke sendt til Australia. Det er ikke kildedekning for Klassekampens påstand om at Trygve Lie godkjente forslaget. Forslaget kom heller ikke så langt i 1945 at det ble realitetsbehandlet på politisk hold.

2.4 Navnespørsmål

Etter årets bispemøte het det i avisen Vårt Land at mange krigsbarn ikke har gyldig dåpsattest, og noen uker tidligere ble det i Dagbladet hevdet at prester ofte forfalsket dåpsattester for krigsbarn. Det lett å forstå at spørsmål knyttet til navn er viktig, samtidig som beskyldninger om forfalskning er alvorlig.

Innenfor prosjektets tidsramme har det bare vært mulig å belyse en del problemstillinger som spørsmålet reiser, og det lovbestemte grunnlaget som er relevant i sammenheng med det som måtte ha skjedd. Det kritiske spørsmålet gjelder forståelsen av hva forfalskning er. I rapporten belyses både formelle grunnlag og omstendigheter som kan ha medvirket til endring av både fornavn og etternavn.

Det konkluderes med at mange tyske etternavn ikke handler om forfalskning eller bevisst regelbrudd, men snarere må oppfattes som resultat av morens ønsker og manglende presisering av regelverket. Denne praksisen var ikke rettet mot barnets velferd.

2.5 Hjemsending av krigsbarn til Norge

Innenfor prosjektets tidsramme har det ikke vært mulig å gjennomføre undersøkelser av dette spørsmålet. Det inngår derfor i forslagene om forskningsmessig oppfølging.

2.6 Oppvekstvilkår

I del II er det redegjort for kunnskapsbehov, kildegrunnlag og forskningsmuligheter ut fra to overordnede problemstillinger:

- Hva preget barndommen til krigsbarn som opplevde store vansker og lidelser?
- Hvilke politiske, samfunnsmessige og andre forhold gjorde dette mulig?

En forskningssatsing med utgangspunkt i disse problemstillingene og de metodiske tilnæringsmåtene som er anbefalt, vil gjøre det mulig å etablere kunnskap om hva som faktisk skjedde med krigsbarna i norsk etterkrigstid, og hvordan det kunne skje at norske krigsbarn opplevde vansker og lidelser, mens krigsbarn i andre land ikke opplevde tilsvarende problemer. Videre vil en forskningssatsing langs de linjene som er skissert, framskaffe kunnskap om krigsbarns egne opplevelser, noe som vil være av stor betydning fordi det synes å være et gap mellom det offisielle synet på krigsbarns oppvekst og mange krigsbarns erfaringer. Det er viktig å være oppmerksom på at kildene til slike opplevelser kunne være både offentlige instanser og oppfatninger blant “folk flest” i krigsbarnas nærmiljø. Og ikke minst er det viktig at krigsbarna selv kommer til orde.

Det knytter seg visse etiske spørsmål til å framskaffe ny kunnskap om krigsbarn. Forskning om utsatte grupper stiller bestemte krav til forskere. Krigsbarn er ikke en ensartet gruppe; ikke alle opplevde vansker og lidelser; ikke alle krigsbarn vet at de er krigsbarn; krigsbarn har søkt å skjule seg som krigsbarn, og ny fokusering kan være belastende. Dette bør imidlertid ikke forhindre at kunnskap om de som faktisk opplevde vansker og lidelser, kommer fram.

Mer allment vil forskning om krigsbarns oppvekst kunne gi ny kunnskap om viktige sider ved velferdsstatens historie. Framfor alt vil slik forskning kunne kaste lys over hvilken rolle politikk og vitenskap, faglige og folkelige forestillinger spilte i konstruksjonen av barndom, avvik og normalitet. Ny kunnskap om krigsbarns oppvekst vil også være et viktig bidrag til historisk og sosiologisk forskning om barns vilkår i Norge generelt.

3. Forskningsmessig oppfølging

I oppdraget fra SHD inngikk det at dersom det skulle vise seg at dokumentasjon manglet, ønsket SHD en vurdering av videre behov for dokumentasjon og forskning. I Forskningsrådet påpekte spesielt at kunnskap om *oppvekstforhold* ble ansett som en ordinær forskningsoppgave; arkivstudier og “dokumentasjon” alene vil ikke være tilstrekkelig.

I rapportens to deler belyses aktuelle temaer for ny forskning:

- Hjemhenting fra Tyskland 1947-49
- Hvor mange krigsbarn mottok økonomiske ytelser fra det offentlige
- Rigid praktisering av tilbakebetalingsprinsippet
- Levekår for barn av norsk-tysk ekteskap før 9. april 1940
- Tømming av barnehjemmene etter krigen
- Krigsbarn i åndssvakeomsorgen

- Krigsbarn i barnehjem
- Krigsbarn i spesialskoler
- Adopsjon og omsorgsovertakelse for krigsbarn
- Arv etter tysk eller østerrisk far
- Praksis knyttet til bruk av navn ved dåp
- Enkeltsaker

Gjennom forskning bør det fokuseres på:

- Offentlige myndigheter
- Helse- og sosialvesen, og skole
- Vitenskapelige og faglige begrunnelser for tiltak overfor krigsbarn
- Krigsbarns levekår
- Forestillinger om krigsbarn blant “folk flest”
- Hverdagslivet for krigsbarna i deres nærmiljø
- Krigsbarnas egne erfaringer og opplevelser
- Krigsbarns oppvekstvilkår i Norge sammenlignet med krigsbarn i andre land

Slike temaer innebærer ulike faglige perspektiver og flerfaglig forskning. Dette vil også kunne bidra til at spørsmålene knyttet til krigsbarna kan plasseres i en mer helhetlig og generell sammenheng. Kunnskap om historien om norske krigsbarn kan gi det norske samfunnet viktig innsikt om seg selv.

DEL I

Baard Borge og Lars Borgersrud:

Kunnskapsstatus

Undersøkelse av noen sider ved norske myndigheters behandling av tysk-norske krigsbarn etter andre verdenskrig

Kapittel 1

INNLEDNING

I det følgende presenterer vi resultatene av vår krigsbarnundersøkelse. Fremstillingen er konsentrert om å besvare konkrete spørsmål som har vært reist vedrørende norske myndigheters behandling av norsk-tyske krigsbarn i etterkrigstiden.

1. Kilde- og arbeidssituasjon for prosjektet

Prosjektarbeidet har funnet sted i perioden fra 1. februar til 31. mai 1999. Vi har i denne tiden hovedsakelig hatt arbeidsplass hos Norges forskningsråd (NFR), i Utenriksdepartementet (UD) og i Riksarkivet (RA). Arbeidet har også medført korte besøk i Justisdepartementet (JD) og Statsarkivet i Tromsø. Hos NFR har vi gjennom hele perioden fått låne et kontor, og i Riksarkivet har vi de tre siste månedene disponert en forskercelle. I UD har vi vært avhengig av å bruke den offentlige lesesalen i dokumentasjonssenteret. Den korte prosjektperioden vi har hatt til rådighet - 4 måneder - har ført til at en relativt stor andel av prosjektiden har gått med til den praktiske organiseringen av forskningsarbeidet. I første rekke dreide dette seg om å lokalisere relevant kildemateriale, om å få de nødvendige innsynstillatelser til dette svært personømfindtlige kildematerialet behandlet innen de ulike institusjonenes organisatoriske rutiner og øvrige frister, dernest om å få installert seg praktisk på de tre arbeidsstedene, samt endelig å fremskaffe relevant litteratur om emnet. Også utskriving av rapporten har skjedd innenfor denne perioden.

Lokaliseringen av relevant kildemateriale har vist seg å ta lengre tid enn vi antok. Særlig gjaldt dette i UD. Under prosjektet har vi også blitt kjent med eksistensen av et betydelig materiale fra Sosialdepartementets saksbehandling av bidragssaker vedrørende krigsbarn som nå ligger i Justisdepartementets arkiv. Dette materialet har vi bare såvidt rukket å se på deler av. Et annet materiale i Rikstrygdeverket har vi ikke fått tid til å se på i det hele tatt. En rekke bidragssaker som befinner seg på lokale lensmannskontorer og trygdekontorer har vi heller ikke rukket å se.

Disse prioriteringene er våre innen den knappe tidsfrist som Sosialdepartementet har satt, og ikke noe resultat av noen privat eller offentlig uvilje mot at det forskes om krigsbarnsaker. Vi har stort sett blitt møtt med velvilje og hjelpsomhet ved de ulike arkivene. Problemene med å finne relevante kilder, er imidlertid knyttet til at arkivmaterialet er spredt på en rekke forskjellige, offentlige institusjoner, på sentralt og lokalt forvaltningsnivå. Både UD, Justisdepartementet, Rikstrygdeverket, Riksarkivet, statsarkiver, kommunearkiver, lensmenn og trygdekontorer oppbevarer arkivmateriale som gir innsyn i myndighetenes behandling av krigsbarna. Å finne en bestemt personsak i seg selv er ofte vanskelig og tidkrevende.

Et tilleggsproblem er at det ikke eksisterer entydige rutiner for innsynsøknader i for eksempel et lensmannsarkiv. Det medfører lang saksbehandlingstid.

Et annet problem er at ingen enkeltinstans, selv ikke Riksarkivaren, i dag har full oversikt over hvilke offentlige institusjoner som oppbevarer materiale vedrørende krigsbarn.

Arkivsituasjonen - i vid forstand - har derfor vanskeliggjort arbeidet vårt, ikke minst ettersom vi i all hovedsak bygger fremstillingen vår på gjennomgang av skriftelige dokumenter fra offentlige institusjoner.

Vi har ikke foretatt intervjuer. Det ble det ikke tid til. Vi har imidlertid hatt enkelte telefonsamtaler med saksbehandlere om bestemte, avgrensede spørsmål og samtaler med krigsbarn. Vårt øvrige kildemateriale består av skriftlige henvendelser - ofte med vedlagte kopier av originaldokumenter - som vi har fått fra krigsbarn, eller fra deres organisasjoner, dessuten materiale i presse og media.

Det at arkivmaterialet er så spredt, har forøvrig ført til at vi ikke har kunnet følge saksgangen i enkeltsaker så grundig som vi i utgangspunktet ville.

Rapporten gir svar på spørsmålet om hva som skjedde med barnebidragene fra de tyske fedrene, om erstatningen fra Tyskland ble frarøvet krigsbarna, og om krigsbarn ble forsøkt sendt til Australia. Når det gjelder barnebidragene fra de tyske fedrene håpet vi å kunne følge dem fra den tyske faren i Tyskland og helt fram til moren i Norge. Det har vi ikke klart. Når vi nå vet hvor vanskelig det er å følge en eneste sak, er det åpenbart at det å følge flere tusen bidragssaker er en kolossal oppgave. Men vi tror at vi her gir et riktig bilde av hva som foregikk. Når det gjelder spørsmålet om hvorvidt dåpsattester for krigsbarn ble forfalsket, som ikke direkte lå i mandatet, men som er nært beslektet med dette, så har vi funnet flere momenter som vi mener gir en riktig beskrivelse. Men saken har ikke vært mulig å undersøke til bunns innen vår tidsramme.

Vi er også bedt om - innenfor mandatet - å undersøke spørsmålet om hjemsending av krigsbarn fra Tyskland og om ulovlig deportasjon til Tyskland. Innenfor prosjektets knappe rammer har det ikke vært mulig å behandle dette. Det dreier seg om et stort sakskompleks som er vanskelig å skille fra hva som skjedde med krigsbarna i Norge etterpå.

De svarene vi gir, er etter vårt syn faglig forsvarlige, tross en knapp tidsramme fra oppdragsgivers side. Det sier seg selv at en kunnskapsstatus innenfor slike rammer ikke kan inneholde noen fullstendig drøfting av alle aspekter av spørsmålene, eller gi særlig mange nyanser. Vi gir svar på noen hovedspørsmål, gir endel betraktninger om andre, men lar mange stå ubesvart tilbake. Vår prioritering i prosjektarbeidet har vært styrt av mandatet, ikke av vår egen vurdering av hvilke forhold som reelt har hatt størst innvirkning på krigsbarns livssituasjon. Vi ønsker ikke å bli tatt til inntekt for enkle slutninger om dette vanskelige temaet.

2. Vanskelige oppvekstkår for krigsbarn

Krigsbarnas samlede oppvekstvilkår i det norske etterkrigssamfunnet har ikke vært en del av prosjektets mandat. Vi vil imidlertid likevel knytte noen kommentarer til dette spørsmålet. Av den totale gruppen på 10-12 000 krigsbarn er det trolig mange som ikke vet at de er krigsbarn og som har hatt en normal oppvekst. Det er likevel ingen tvil om at en betydelig gruppe krigsbarn har hatt en vanskeligere oppvekstsituasjon enn andre nordmenn i samme aldersgruppe. Beretningene om dette er overveldende. Mange forteller i brev til oss at de som

barn fikk føle en kald og avvisende holdning i det norske samfunnet. En rekke krigsbarn har i sine brev beskrevet en oppvekst preget av trakassering i nabolaget og på skolen. Overgrepene framsto for dem selv, til og med i barneflokkene, som uforståelige og blinde. De var ofre for en arvesynd de selv ikke kunne påvirke. Men mye kan tyde på at overgrepene også fikk foregå fordi disse barna ikke ble beskyttet mot overgrep av samfunnet på samme måte som andre barn. De var en svak gruppe som lett kunne herses med, og som deres mødre var de lett å sette i bås.

Ved okkupasjonens opphør rådde det naturlig nok en tyskfiendtlig holdning i Norge, både i befolkningen og hos myndighetspersoner på alle nivå. Det var ikke rom for nyanser, eller noen forståelse for at en betydelig andel av de tyske soldatene antakelig var anti-nazister og var kommandert med sin avdeling til Norge under trussel om militærjustis. At de fleste krigsbarna var resultat av vanlige kjærlighetsforhold var vanskelig å fordøye, og forholdene ble heller ikke tolerert. Krigsbarna ble av mange regnet som "fiendens barn", og de fikk ofte lide på grunn av det. Okkupasjonen og motstandskampen hadde utvilsomt bidratt til å styrke nordmennenes nasjonale selvfølelse. Men baksiden av denne medaljen var trolig en forsterket tendens til å støtte ut dem som ikke ble regnet for å tilhøre eller å sympatisere med vinnerne i det nye fellesskapet av gode nordmenn, det vil si de som hadde stått på rett side under krigens slutfase.

Enkelte har hevdet at overgrepene mot krigsbarna langt på vei kan unnskyldes, fordi mange nordmenn hadde kjempet og lidd som følge av krigen og den tyske okkupasjonen. Trakassering av krigsbarn etter 8. mai 1945 blir derfor av noen sett som et utslag av det norske folks berettigede harme mot alt tysk. Men det følger ikke av forholdene i samtiden at det måtte være slik. Det var nok av personer som advarte mot blindt tyskerhat, og som påpekte at krigen var en kamp mot den nazistiske statsmakten i Tyskland, ikke mot det "tyske" i seg selv. Barn var selvsagt uten skyld uansett. Men det var derfor ikke uten betydning hva myndighetene foretok seg. Lot myndighetene eller myndighetspersoner overgrepene foregå uten å gripe inn, slik det er grunn til å tro at det foregikk med krigsbarnas mødre? Hvem mobbet krigsbarn? Var det andre hevnlystne krigsofre? Var det nye makt- og myndighetspersoner på vei opp i karrierestigen? Var det personer fra motstandsbevegelsen? Eller var det personer som benyttet seg av anledningen til å markere seg på bekostning av en svak gruppe, for selv å framstå med en påklistret og falsk patriotisme? Vi vet lite om slike spørsmål.

Mange av henvendelsene vi har fått fra krigsbarn, vitner om en tragisk livsskjebne. Mobbing og negativ forskjellsbehandling har i flere tilfeller påført dem psykiske og fysiske helseproblemer i voksen alder. Her skal vi bare referere noen få eksempler. Et nordnorsk krigsbarn født i 1941 skriver i brev til oss at han som 7-åring ble sendt til en internatskole. Her fikk han for første gang høre at foreldrene hans egentlig var steforeldre, og at faren var en tysker og moren et ludder. På internatet ble han - fordi han var "tyskerunge" - gjennom flere år psykisk og fysisk mishandlet natt og dag av større gutter i 14-15 årsalderen. Utenfor skolen ble han dessuten plaget av voksne mennesker, også det fordi han var krigsbarn. Resultatet av mange års mobbing ble at han fikk en ødelagt helse. Helt fra 8-10 års alderen har han hatt kroniske magesmerter og andre psykosomatiske plager. Han har de siste 10 årene

vært uføretrygdet.¹

¹ Henvendelse til Norges Forskningsråd (NFR), i vårt arkiv kalt Andre, 3. Arkivet er deponert i Riksarkivet (RA) 2.6.99.

I brevs form kan ikke gjengies alle de triste ting jeg og min datter opplevd, og som har gitt varige sår,

skriver moren til et krigsbarn født og oppvokst i en landkommune i Hordaland. Datteren ble aldri invitert i fødselsdagsselskaper til de andre jentene i klassen. Når hun falt og slo seg, sa de andre barna at hun "blødde tyskerblod."² En kvinne født på Sørvestlandet i 1944 forteller om trakassering og mobbing gjennom hele oppveksten, fordi hun var "tyskerunge". Av sine fosterforeldre fikk hun til stadighet høre at hun ikke måtte innbille seg at hun var noe. Hun var jo bare en "tyskerunge" - og som sådan en stor skam for familien og bygda. Hun vokste opp gårdsbruket til en onkel og tante. På denne gården opplevde hun "overgrep, mishandling, incest og misbruk av meg som arbeidskraft", skriver hun. Hun måtte fra tidlig alder slite med tungt gårdsarbeid, og ødela derfor ryggen. I tillegg ble hun konstant plaget av andre barn, på og utenfor skolen. I friminuttene gjemte hun seg bak skolehuset, for å få være i fred. Hun er i dag uførepensjonert, grunnet alvorlige, psykiske og psykosomatiske helseplager.³

Den vanskelige barndommen mange krigsbarn har bak seg, skyldes trolig sjelden myndighetssvikt alene. Ofte er det personer i lokalmiljøet, det vil si i nabolaget, på skolen, eller til og med i barnets egen familie, som står bak overgrep mot barnet. Men vi har også mottatt henvendelser der det hevdes at lokale myndighetsrepresentanter deltok i trakasseringen. Moren til et krigsbarn født i september 1942 forteller at en kvinnelig lærer på folkeskolen ga barnet hennes negativ særbehandling, bare fordi hun hadde tysk far:⁴

...i sine timer viste (hun) min datter ut på gangen. Hun skulle ikke ha en tyskerunge i klassen.

Vanligere enn slik aktiv diskriminering fra lærerens side var det trolig at han eller hun unnløt å gripe inn mot mobbing av krigsbarn. Det før nevnte krigsbarnet fra Nord-Norge forteller at styreren på internatskolen sa klart fra om at "sladder" ikke ville bli tolerert. Dermed ble det mulig for de andre guttene på internatet å plage ham i årevis, uten at noen grep inn.⁵

Noen myndighetspersoner begikk unnløtelssynder overfor norsk-tyske barn, mens andre praktiserte aktiv forskjellsbehandling av dem. Begge handlingsformene må ses på bakgrunn av de negative holdningene mange nordmenn, inkludert enkelte representanter for offentlige myndigheter, hadde til krigsbarna. En rundspørring blant fattigstyrene i norske kommuner sommeren 1945, foretatt av Sosialdepartementets Krigsbarnutvalg, viser at slike holdninger var utbredt også på myndighetshold. Eidsvoll kommunes fattigstyre svarte at den "norske befolkning har vært og er avgjort motstander av både mødrene og barna." Motstanden mot tyskerne hadde vært så stor, het det i svaret. Og derfor var det "rimelig at en ikke gjerne ser disse barn vokse opp blant de norske." Nannestad kommune mente det neppe ville kunne la seg ordne med privat forpleining for barna, "så lenge man har tyskeråket og tyskertøsene i frisk erindring." Og fra fattigstyret i Jevnaker het det at "ingen er ... begeistret for å måtte

² Henvendelsen er i vårt arkiv kalt ØM 12.

³ ØM 65.

⁴ ØM 12.

⁵ Andre 3.

være med på å underholde barnene gjennom offentlige midler."⁶

Disse eksemplene kan med letthet suppleres i et nesten ubegrenset antall av historier om sosial trakassering og triste skjebner. Som andre beskrivelser av denne typen, må de forstås som subjektive beskrivelser. Men de gir mer enn nok materiale til å kunne fastslå at mange krigsbarns oppvekst har vært preget av en omsorgssvikt som ikke kan feies under teppet, men må forstås, for at vårt samfunn kan bli forstått.

⁶ Krigsbarnutvalget - brev fra kommunene sommeren 1945, 3. Sosialkontor, Sosialdepartementet (SD), 240, RA.

Kapittel 2

ERSTATNINGSSAKEN 1959-1960

Det har i flere år versert rykter om at en større erstatning fra Vest-Tyskland tiltenkt norske krigsbarn, aldri ble utbetalt. Historiene om "millionerstatningen" har aldri blitt undersøkt, men har isteden dukket opp i stadig nye versjoner, hvor erstatninger fra Tyskland er koplet sammen med norske krigsbarn. Bladet Se og Hør brakte i 1979 et intervju med en slektning av artisten Annifrid Lyngstad i den svenske popgruppen ABBA. Annifrid Lyngstad er opprinnelig et norsk krigsbarn, som etter krigen dro til Sverige og bosatte seg der, sammen med denne slektningen, en tante. Tanten sa i intervjuet følgende:⁷

Etter krigen ble vi kjent med at den tyske stat betalte 30 000 tyske mark til kvinner i utlandet som hadde fått barn med en tysk soldat.

Radio Bergen skal 12. februar 1991 ha meldt at 300 millioner kroner på 1950-tallet ble sendt fra Tyskland til krigsbarna i Norge. Regjeringen Gerhardsen lot imidlertid pengene gå til statskassen istedet, skal det ha blitt opplyst.⁸

Et annet eksempel på en liknende kopling var et oppslag i Dagsavisen 16. mars 1998. Avisen hevdet at Norge fikk utbetalt en erstatningssum fra Vest-Tyskland på 102 millioner kroner.⁹ Grunnlaget for erstatningen skulle være en tysk erstatningslov fra 1953, som i 1956 ble omarbeidet til å omfatte barn og enker etter tyske soldater som dermed ble betraktet som krigsofre. En diplomat ved den tyske ambassaden i Oslo skulle i følge avisen ha bekreftet dette. Oppslaget i Dagsavisen dannet grunnlag for en rekke oppslag i media for øvrig, således Aktuelt Perspektiv 9. mai, som skrev at dokumenter som NTB har fått tak i, viser at norske myndigheter overså Tysklands egen lov om at barn etter tyske soldater også skulle ansees som ofre for annen verdenskrig.¹⁰ En annen avis skrev at mens tyske myndigheter utbetalte erstatninger til 9.000 nordmenn, fikk krigsbarn og deres norske mødre "ikke ett øre". Resten gikk i statskassa.¹¹ Lokalavisene brakte intervjuer med krigsbarn, som forståelig nok reagerte sterkt på nyheten.¹² Spørsmålet ble reist overfor myndighetene av ulike organisasjoner som representerer krigsbarna.¹³ Disse henvendelsene samt oppslagene i Dagsavisen og Aktuelt Perspektiv førte til en interpellasjon til sosialministeren i Stortinget 1. april 1998. I debatten viste en rekke av stortingsrepresentantene til medias omtale av erstatningssaken og dens mulige betydning for krigsbarna. Utfra oppslagene virker saken nærmest uforståelig, og egnet til å skape en mistanke om at det kan foreligge mistolkninger av hva avtalen dreide seg om.¹⁴ Kan det virkelig være korrekt at staten tok penger som var tiltenkt krigsbarn? I såfall ville vi

⁷ Faksimile fra Se og Hør, sendt oss av ØM 12. Artikkelen oppgis i brevet å være fra 1979, men datoen er ikke oppgitt.

⁸ Brev fra ØM 12. Forfatterne (LB/BB) har selv ikke hørt innslaget.

⁹ Dagsavisen 16.3.98 av NTB-journalist Lily Kalvø.

¹⁰ Aktuelt Perspektiv 17/98.

¹¹ Nina Kammersten i Klassekampen 8.6.98.

¹² F.eks. avisen Fremover 16.4.98.

¹³ Landsforeningen rettferd for taperne til JD 26.3.98 m.fl.

¹⁴ Som justisminister Aure også antydte i sitt svar til interpellanten Bjørn Hernæs (H) 1.4.98.

her stå overfor et betydelig maktovergrep.

For å bringe på det rene hva som faktisk foregikk, er det nødvendig å undersøke det kildematerialet som foreligger fra de aktuelle norske forhandlingene med Vest-Tyskland.

Det er riktig at det i 1959 ble inngått en avtale mellom Norge og Vest-Tyskland om erstatning som vedrørte norske borgere. For å besvare om denne avtalen hadde relevans for krigsbarna, må vi beskrive hvilken tangeang som lå til grunn for den og hvilke grupper den omfattet. Var det på noe tidspunkt før, under eller etter at avtalen ble inngått, inne i bildet at tyske krigsbarn i Norge kunne omfattes av den?

1. Krigsoffer, krigsbarn og krigsskade

Vi skal ikke her gi noen utfyllende behandling av de ulike typer krigserstatninger fra Tyskland etter Den andre verdenskrigen. Denne fremstillingen er konsentrert rundt de forhold som førte fram til den bilaterale erstatningsavtalen mellom Norge og Vest-Tyskland i 1959, fordi denne avtalen er blitt omtalt som relevant for krigsbarnproblematikken i Norge.

Det kan være behov for noen innledende betraktninger om begrepet krigsoffer i denne sammenhengen. Begrepet er mangetydig. Media har brukt begrepet på en måte som gjør det vanskelig å forstå tankegangen under og rett etter krigen. Sentralt i medias behandling er forestillingen om at krigsbarn er krigsofre, på linje med andre grupper av krigsofre som krigsfanger, fanger i utryddelsesleire, bombeofre, med andre ord ofre for krigen i vid forstand. Dette er i tråd med en moderne humanistisk oppfatning. Med en slik logikk som utgangspunkt er det rimelig å mene at krigsbarn på linje med andre krigsofre, burde være berettiget til erstatninger når en av de andre gruppene fikk erstatning.

Men slik var verken krigens eller fredens logikk. Riktignok så man på krigsbarn som uskyldige, som alle barn er uskyldige. Men ingen stat likestilte fiendens soldater, familie og avkom med personer fra egne rekker, enten de var barn eller voksne, født i eller utenfor ekteskap. Realiteten var også at svært få mennesker i Europa fikk noen som helst erstatning for det som hadde skjedd med dem under krigen. De to tyske statene som oppsto på ruinene av Nazi-Tyskland ble riktignok pålagt erstatninger fra de allierte seiersmaktene. Det skjedde i hovedsak ved at produksjonsutstyr og andre verdigjenstander ble ekspropriert av okkupasjonsmaktene i de respektive okkupasjonssonene, i tråd med de alliertes avtale i Potsdam og erstatningskonferansen i Paris i 1945. Hardest rammet av dette var den sovjetiske okkupasjonssonen, det området av Tyskland som senere ble til Øst-Tyskland (Den tyske demokratiske republikk - DDR). Sovjetunionen var også den stat som hadde hatt langt de tyngste krigstap. Men ingen enkeltpersoner fikk erstatninger som krigsofre etter disse avtalene. Administrasjonen i de vest-tyske okkupasjonssonene, som etterhvert ble til Vest-Tyskland (Forbundsrepublikken Tyskland - BDR), avviste alle slike krav. Etterhvert kom noen avtaler likevel i stand, men som vi skal vise her, skjedde det under motstand, og vest-tyskerne godtok bare svært begrensede krav, knyttet til forfølgelse. Erstatninger for krigshandlinger kom ikke på tale.

I dag er det bare mulig med indirekte og tilnærmet umulige resonnementer å etablere noen

argumenter for at krigsbarn-problematikken kunne ha noen relevans til den erstatningsavtalen som kom i stand med Norge i 1959. Den tyske okkupasjonssoldatens opphold og virksomhet i Norge, som blant annet førte til krigsbarn, var som representant for det nazistiske regimet, ikke som et offer for det. Det var ikke på grunn av nazistisk forfølgelse at soldaten avlet barn i Norge. Det er vanskelig å forstå at det fra tysk side kan ha vært en tankegang om den vanlige soldat som et offer. Vi kan imidlertid tenke oss at resonnetet blir annerledes hvis en tysk soldat i Norge ble skutt av tyske myndigheter som ledd i forfølgelsestiltak, fordi han for eksempel var opposisjonell, antinazist eller jøde. I så fall kunne hans etterlatte - krigsbarn - i henhold til tysk tankegang ha vært berettiget til erstatning.¹⁵ Men det er i så tilfelle ikke i egenskap av soldatbarn, men som etterlatt etter offer for forfølgelse. Soldatrollen er i og for seg helt irrelevant.

Når det likevel er blitt hevdet at krigsbarna som gruppe på et eller annet tidspunkt fra tysk side ble oppfattet som relevant i forhold til erstatning, så kunne en kanskje tenke seg at grunnen lå i et resonnement om at krigsbarna etter den tyske krigsmakt var et resultat av kollektiv voldsferd mot den norske sivilbefolkningen. I så fall kunne voldtatte kvinner ha vært definert som erstatningsberettiget. Historisk har vi mange eksempler på at fiendtlige armeer begår overgrep mot motpartens eller nøytrale staters sivilbefolkning, med blant annet krigsbarn som resultat. Det har imidlertid aldri fra noe hold blitt hevdet at krigsbarna i Norge skulle være resultat av en slik voldsferd. Selvsagt fant det sted voldtekter, men uten at vi her har gått spesielt inn på slike saker, vil vi anta at slike ble pådømt på linje med annen kriminalitet. Som hovedregel kan vi trygt slå fast at krigsbarna var et resultat av ordinære parforbindelser, uten noen relevans til den offer/skade problematikken som okkupasjonen ellers forårsaket. Det framgår av kildene som vi her skal behandle, at spekulasjoner om krigsbarn som ofre for nazistisk forfølgelse var fjernt fra den tankegangen som gjorde seg gjeldende hos de norske myndigheter som behandlet erstatningsspørsmålene. Sakens kjerne, slik den framsto på norsk hold, framgår umiddelbart av den betegnelse skaderstatningssaken fikk i UD: "Tysk erstatning til politiske fanger og slavearbeidere", eller kort og godt "Fangeerstatningssaken". Tittelen dekker det reelle innholdet i saken. Den norske stat søkte erstatning av okkupantmakten for de skader som var påført norske borgere. Motparten, den vest-tyske staten, hadde som utgangspunkt bare å erstatte de man kunne definere som ofre for "nasjonal-sosialistisk forfølgelse." Som vi skal se, hadde krigsbarna ingen plass innenfor denne problematikken.

2. Bakgrunnen for erstatningsavtalen av 1959

Det tok lang tid før vesttyske myndigheter anerkjente at nazismens ofre hadde krav på erstatning og oppreisning. Det gjaldt ikke bare norske og andre utenlandske krigsofre, men i stor grad også Vest-Tysklands egne borgere. Fordi vest-tyske myndigheter avviste erstatningskrav fra egne og andre lands borgere, var ofrene henvist til å reise private søksmål. Norsk UD fulgte med i tyske erstatningssaker, og påla sine stasjoner å rapportere.¹⁶ De første sakene trakk i langdrag, uten at det ble avsagt rettskraftige dommer. Det dreide seg her om

¹⁵ Riktignok under helt bestemte tilleggsvilkår, som vi skal komme nærmere tilbake til.

¹⁶ Den første saken ser ut til å ha vært den tysk-jødiske slavearbeideren Norbert Wollheim, som i november 1952 anla sak i Frankfurt mot industrikonsernet I.G. Farben, med krav om en erstatning på 10 000 DM. Fra det norske konsulatet i Frankfurt til UD 29.11.52, 28.1/6b/I, UDs arkiv.

saker av vidtrekkende betydning for mange mennesker, og om betydelige beløp for de saksøkte, ofte store industrielle eller finansielle foretak i Vest-Tyskland.

Den 5. juni 1953 kommenterte legasjonen i Bonn utkastet til lov om krigsskadeerstatninger fra Vest-Tyskland, rett i forkant av den første kjennelsen i en av disse sakene i lavere rettsinstans. Det forelå et utkast til lov fra det sosialdemokratiske partiet (SPD), som var blitt vedtatt som utkast ved første gangs behandling i Forbundsagen. I Komiteen for rettsvesen og forfatningsspørsmål var imidlertid SPD i mindretall, og forslaget ble lagt på is. Et annet utkast fra Forbundsrådet ble også lagt til side. Endelig la det vesttyske finansdepartementet fram et utkast som var utarbeidet med tanke på delstatenes lover i den amerikanske sone, samt forskjellige internasjonale avtaler, særlig avtalen om erstatninger med Israel.¹⁷ Dette utkastet forutsatte ensartet behandling for hele Vest-Tyskland, og tok utgangspunkt i en samlet utbetaling på 4 milliarder DM til forfulgte og skadelidte innen 1962. Lovutkastet forutsatte erstatninger for skader som er påført liv, legeme og helse samt godtgjørelse for frihetsberøvelse og til dem som yrkesmessig og økonomisk er blitt satt tilbake på grunn av nazistenes overgrep.

Hvilke grupper falt inn under intensjonen bak dette utkastet, og hvilke skader omfattet det? Erstatningsberettigede ble de som i tiden 30. januar 1933 - 8. april 1945 på grunn av politisk overbevisning, "rase", tro eller verdensanskuelse led skade på liv, legeme, helbred, eiendom og formue, ble berøvet sin frihet eller ble hemmet i sitt yrke. Man godtok også de som ble forfulgt fordi vedkommendes samvittighet hadde tilsagt ham/henne å kjempe mot nazismen. Fra tysk side var det viktig å skille ut denne gruppen fra de som hadde deltatt i motstandshandlinger som ledd i krigen. Disse var ofre for krigen i seg selv, og ikke spesielt for nazistisk forfølgelse, og det kom ikke på tale å betale dem erstatning. Motstandere som ble rammet under kampen mot nazismen, ble ikke regnet som "ofre" for nazismen.

Det ble altså trukket et skille mellom de som var ofre for nazistisk forfølgelse som passive ofre eller som, utfra en samvittighetsgrunn, måtte gjøre motstand mot nazismen. Utfra et antinazistisk synspunkt eller en motstandskjempers synspunkt var dette skille som var umulige å trekke. Det var nazismen i seg selv som var årsaken til krigen og alle måtte betraktes som ofre, enten de ble rammet på den ene eller den andre måten. Men slik var ikke den tyske logikken.

Det var videre en forutsetning at den som skulle få erstatning, måtte være bosatt i Tyskland pr. 1. januar 1947 eller, hvis han/hun var død, utvandret, utvist, deportert før denne dato, inntil da hadde hatt sin faste bopel eller varig oppholdssted i ovennevnte område. Unntak gjaldt hjemvendte krigsfanger fra Sovjetunionen, samt visse grupper fordrevne, statsløse og politiske flyktninger, og de som var forfulgt av nasjonale årsaker, under forutsetning av at de har lidd skade på sin helse. Det ble imidlertid for disse gitt lavere prioritet enn de øvrige. I praksis innebar bostedskravet at svært få utlendinger kunne få erstatning.

Etterlatte kunne også få utbetalt erstatningen. For fanger regnet man med en utbetaling av 150 DM pr. måned i fangenskap. Det forelå også et forslag om et engangsbeløp for fanger som hadde fått avbrutt sin utdanning. Finansministeriet regnet med at de samlede

¹⁷ Presentert for UD i skriv fra den norske legasjon i Bonn 5.6.53, samme.

utbetalingene i henhold til alle erstatninger kom til å ligge rundt 9 milliarder DM.

Både i bokstav og i de forutsetninger som kan antas å ligge til grunn, framstår dette referatet som identisk med selve utkastet til "Bundesergänzungsgesetz"(BEG).¹⁸ Utkastet gjør uttrykkelig unntak for personer som støttet nazistaten eller "annet voldsstyre", som har mistet sine statsborgerlige rettigheter etter 8. mai 1945, som har blitt dømt til mer enn tre års tukthusstraff etter 8. mai 1945 eller som bekjemper den "frihetlige demokratiske grunnordning". Det er imidlertid ingen referanser til tyske krigsbarn som en gruppe blant de personene utkastet tok sikte på å dekke. Det brukes uttrykkelig begrepet "krigsofre", "forfulgte" eller "ofre for nasjonalsosialistisk forfølgelse", som også ligger i selve lovtittelen. Både enker og barn etter krigsofre er blant de gruppene loven dekker, men ikke noe sted foreligger den minste indikasjon på at enker eller barn etter tyske soldater skulle omfattes av den. Det at enker og barn etter krigsofre naturlig nok var inkludert, kan kanskje ha dannet utgangspunktet for forestillingen om at den også omfattet krigsbarn og deres mødre. Loven ble vedtatt endelig 18. september 1953 og gjort gjeldende fra 1. oktober.¹⁹ Det høyrreradikale partiet (DP) og kommunistpartiet stemte imot under behandlingen i Forbundsdagen.

Etter lang tids behandling fattet en domstol i Frankfurt en beslutning i den første erstatningssaken, og tilkjente 11. juni 1953 storkonsernet I.G. Farbens saksøker en erstatning på 10 000 DM samt 4 prosent renter fra 1. juli 1951. Dommen ble i ambassadens rapport til UD presentert som en seier for det nye, uavhengige tyske rettsvesenet. Den var i strid med den foreslåtte bestemmelsen i erstatningsloven om at den erstatningsberettigede måtte bo i Tyskland. Dessuten innebar dommen et gjennombrudd for måten erstatningssummen senere kom til å bli beregnet på, og summenes størrelse. Motparten, I.G. Farben, anket imidlertid saken videre i rettsapparatet, hvor den kom til å versere i en årrekke.

Etter at erstatningsloven av 1953 ble omtalt i pressen i Norge, henvendte Den norske legasjonen i Bonn seg til det vest-tyske finansdepartementet med spørsmål om i hvilken utstrekning utlendinger hadde krav på erstatninger.²⁰ Departementet svarte at utenlandske statsborgere kom i betraktning hvis de hadde vært fast bosatt i Tyskland, men var ellers tilbakeholdende i sine kommentarer.²¹

3. Felles erstatningskrav fra de vestallierte

Påtrykket for å få endret bostedsklausulen (domisilkravet) i den tyske erstatningsloven foregikk i mange år. Men selv om det ble gjort enkelte endringer hvor det tyske området ble definert som Vest-Tyskland og Berlin, samt bostedstidspunktet ble justert fra 1947 til 1951, var endringene av liten betydning for norske krav. Vest-tyske myndigheter stilte seg avvisende til å lette på bostedskravet fordi dette ville kunne skape presedens. Som det het i et notat fra den norske ambassade til UD: "For hvert berettiget krav fra de vest-europeiske land,

¹⁸ "Entwurf eines Bundesergänzungsgesetzes zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung" 26.4.49, samme.

¹⁹ Den norske legasjonen i Bonn til UD 24.9.53, samme.

²⁰ Norges Handels og Sjøfartstidende omtalte loven 3.7.53.

²¹ Den norske legasjon i Bonn til UD 7.7.53, 28.1/6b/I, UD's arkiv.

kunne det komme tusen krav fra øst."²² En felles amerikansk, britisk og fransk henvendelse i 1956 ble kjølig mottatt av vest-tyske myndigheter, og ambassaden rapporterte til UD at man i Forbundsdagen nå var lei av hele saken, etter tre lovendringer. Ambassaden foreslo nå en ny strategi for å få saken over i et annet spor. Man burde søke å bevege tyskerne til selv å foreslå opprettet en egen bilateral oppgjørsordning.

I Stortinget ble erstatningssaken tatt opp av stortingsmann Hordvik 25. april 1956. I sitt svar viste fungerende utenriksminister, handelsminister A. Skaug til erstatningskonferansen i Paris høsten 1945, hvor det ble inngått avtaler om fordeling av beslaglagte tyske aktiva mellom de allierte, samt at de endelige erstatningene skulle ses i sammenheng med en endelige fredsavtale med Tyskland. Skaug understreket at den tyske erstatningslovgivningen diskriminerte dem som ble utsatt for nazismens herjinger i andre vest-europeiske land og hadde vakt forbitrelse. Den vanskeliggjorde gjenopprettelsen av et vennskapelig forhold til Tyskland. Skaug varslet om en snarlig felles henvendelse fra en rekke interesserte land overfor Tyskland.

Norske fangeorganisasjoner fulgte nøye med på utviklingen i Tyskland, både på praktiseringen av BEG av 1953 og utfallet i privatpersoners rettslige søksmål mot bedrifter. Enkelte nordmenn reiste slike søksmål i Vest-Tyskland på 1950-tallet, med krav om erstatning for slavearbeid til fordel for tyske industriforetak under krigen. Fangeorganisasjoner som Fangesambandet og Erstatningsrådet for politiske fanger holdt seg orientert gjennom kontakt med UD, som i sin tur korresponderte med Den norske legasjonen i Bonn om aktuelle erstatningsspørsmål. Den viktigste og mest aktive fangeorganisasjonen var i denne saken Erstatningsrådet, som ble dannet på en landsomfattende konferanse i Oslo 6. november 1955. Organisasjonens formål var nettopp å fremme de norske politiske eksfangers erstatningskrav overfor Tyskland.²³

I Bonn ble spørsmålet om erstatning til norske krigsofre reist av ambassadør Peder Anker, i et møte med utenriksminister von Brentano i august 1955. Anker tok her utgangspunkt i spørsmålet om erstatning til nordmenn som hadde sittet i tysk fangenskap. Den tyske utenriksministeren hadde stor sympati for kravene det gjaldt, og lovet å ta saken opp med rette vedkommende, ifølge Anker.²⁴ Von Brentano fulgte siden opp sine positive signaler, som vi skal komme tilbake til. Også andre allierte land gjorde på samme tid framstøt overfor Vest-Tyskland, med sikte på å oppnå tyske erstatninger til sine egne lands borgere. Nederlands ambassade i Bonn overrakte 5. april 1955 en verbalnote til tysk UD (Auswärtiges Amt). Noten var en henstilling om å endre loven om erstatning til nazismens ofre, slik at også utenlandske statsborgere kunne tilkjennes erstatning. Bakgrunnen for Nederlands verbalnote var en dom avsagt av forbundsdomstolen i Karlsruhe 20. mai 1955, "hvoretter kravet om bopel i Tyskland tilsynelatende ikke ble opprettholdt..." Som følge av denne dommen hadde den tyske ambassaden i Haag gått over til å motta søknader fra forfulgte nederlendere, som ble holdt fanget minst ett år i Vest-Tyskland eller Vest-Berlin. Men den nederlandske regjeringen registrerte nå til sin skuffelse at den tyske regjering foreslo å endre BEG og viste her til utkast til lovendringsforslag, på en måte som ville gå mot de nederlandske interesser.

²² Den norske ambassade i Bonn til UD 28.4.56, samme.

²³ Lauritz Sand på vegne av Erstatningsrådet til byråsjef Einar Løchen 20.12.55, 28.1/6b/IV, UD's arkiv.

²⁴ Peder Anker til UD 16.8.55, 28.1/6b/III, UD's arkiv.

Den norske ambassaden holdt seg i kontakt med Nederlands ambassade i denne saken.²⁵ Også i Norge ga det grunn til forhåpninger om erstatning at tyske erstatningsdomstoler nå tilsynelatende hadde gitt domisilbestemmelsene et annet innhold enn opprinnelig forutsatt, "...særlig ved å bygge på den fortolkning at tvungent opphold i fangenskap i Tyskland i seg selv tilfredsstillende lovens krav om domisil."²⁶

Den såkalt tredje endringslov til BEG, som ble vedtatt 15. juni 1956 og trådte i kraft 29. juni samme år, satte imidlertid en definitiv stopper for rettspraksisen nevnt overfor. I den nye lovteksten ble bostedsbestemmelsen opprettholdt, bare med den endring at tidspunktet for bopel er utsatt til 31. mars 1951. Denne endring hadde i praksis, som nevnt, ingen betydning for norske politiske fanger. Imidlertid ble det også inntatt en ny bestemmelse i loven, som uttrykkelig slo fast at tvungent opphold i fangenskap ikke tilfredsstilte lovens krav til bopel eller varig oppholdssted. Bakgrunnen for denne bestemmelsen var en avgjørelse av Bundesgerichtshof hvoretter opphold i KZ-leire i fire år var blitt ansett som bopel eller varig opphold etter loven.²⁷

På fransk initiativ kom det ved årsskiftet 1955-1956 i gang drøftinger mellom en rekke allierte land – inkludert Norge - med tanke på å rette en felles offisiell henvendelse til Vest-Tysklands regjering for å oppnå erstatning til sivilpersoner som ble holdt i fangenskap i Tyskland under krigen.²⁸ Men parallellt med forberedelsene til et felles framstøt fra flere land, i form av en såkalt demarché til Tysklands regjering, ble det fra norsk side også ført bilaterale drøftinger med representanter for tyske myndigheter. Utenriksminister Lange tok erstatningsspørsmålet opp med sin tyske kollega von Brentano i et møte i mai 1956.²⁹ Von Brentano skal deretter ha vært meget aktiv i Forbundsdagen for å skape en gunstig innstilling vis a vis norske erstatningskrav, og i juni samme år ba han den norske ambassadøren i Bonn om å antyde et erstatningsbeløp til norske politiske fanger.³⁰ Vest-Tyskland inngikk mot slutten av 50-tallet bilaterale erstatningsavtaler med en rekke land. Noen mottok såkalte globale erstatninger uten spesifiserte formål. Kan det fra tysk side ha blitt utbetalt kompensasjon til krigsbarn som ledd i slike erstatninger? Vi har ingen indikasjon på at slike beløp skulle ha omfattet krigsbarn eller deres mødre.

Til enkelte stater betalte Tyskland store engangsbeløp som ikke utelukkende lar seg forstå som ren krigsskadeerstatning. Et eksempel var et beløp på 300 millioner DM som ble utbetalt til Jugoslavia. På bakgrunn av en NTB-melding om denne betalingen tok Erstatningsrådet for tidligere politiske fanger opp spørsmålet om dette åpnet for mer generell erstatning også til norske fanger.³¹ UD brakte på det rene at Jugoslavia og Vest-Tyskland hadde avtalt et arrangement hvor utsettelse med betaling av etterkrigsgjeld og varekreditter var blandet sammen med en kontant sum på 60 millioner DM. Kun dette beløpet var å betrakte som et erstatningsbeløp. Likevel fant UD grunn til å stille spørsmål om man fra tysk side med arrangementet hadde intensjoner om å unngå å skape presedens for andre lands oppgjør. Det

²⁵ P. Anker i Bonn til UD 23.11.55, 28.1./6b/IV, UD's arkiv.

²⁶ UD til Den norske ambassaden i Bonn 13.12.55, samme.

²⁷ Notat av E. Løchen 24.5.56, samme.

²⁸ Notat av utenriksråd R.B. Skylstad 27.12.55, samme.

²⁹ Notat av E. Løchen 29.5.56, 28.1./6b/VI, UD's arkiv.

³⁰ Notat av E. Løchen 15.6.56, samme.

³¹ Notat 1. Rettskontor UD 10.4.56, UD 28.1./6b/V.

er imidlertid ingen av sakens akter som tyder på at denne generelle utbetalingen på 60 millioner DM hadde noen relevans for tyske krigsbarn eller deres mødre i Jugoslavia, slik at det her skulle foreligge noen opplysninger av interesse for norsk krigsbarn.

4. En egen erstatningsordning

På norsk hold måtte en ta stilling til om erstatningskravene skulle fremmes som en særnorsk sak, gjennom kontakten med von Brentano, eller som en felles, alliert sak – gjennom den planlagte demarchéen. Den norske ambassaden ble instruert om å meddele nevnte anslag over de samlede erstatningene til von Brentano, vel og merke "underhånden". Ambassaden ble samtidig bedt om å gjøre det klart overfor von Brentano at Norge stilte seg solidarisk med de øvrige deltakerne i den forestående felles-demarchéen. Selve summen framgår ikke av UD's skriv til ambassaden, men en samtidig avisartikkel – med Erstatningsrådets formann som kilde - oppgir beløpet til 424 millioner DM, eller 735 millioner kroner. Avisoppslaget var resultat av en lekkasje, og UD så seg nødt til å sende ut en pressemelding:³²

I anledning av meddelelser i pressen vedrørende tidligere norske politiske fangers krav mot Tyskland, meddeler UD følgende. UD har i lengere tid overfor den tyske regj. fremholdt betydningen av at det oppnås en ordning som tilgodeser disse krav. (-) Noe erstatningsbeløp er foreløpig ikke blitt nevnt fra norsk side.

Dagen før UD's pressemelding ble skrevet, hadde det funnet sted et møte i Frankrikes ambassade i Bonn, der representanter fra Norge og syv andre allierte land var blitt enige om å sende likelydende noter om erstatningsspørsmålet til Auswärtiges Amt.³³ Notene ble alle sendt den 21. juni 1956.³⁴ Det felles framstøtet mot Tyskland førte ikke fram, i første omgang. I en svarnote av 21. februar 1957 fremholdt den tyske forbundsregjeringen at den ikke kunne erkjenne å ha noen rettslig plikt til å yte erstatning til tidligere politiske fanger som ikke var omfattet av den tyske erstatningsloven.³⁵ Gruppen på i alt åtte land sendte imidlertid nye fellesnoter, henholdsvis 23. juli 1957 og 17. oktober 1958, samtidig som flere av landene, inkludert Norge, hadde egen kontakt med tyske myndigheter om erstatningssaken. I en note fra Vest-Tyskland til de åtte allierte landene, datert 8. desember 1958, erklærte den tyske regjeringen seg omsider villig til å yte globalerstatninger til de enkelte stater som hadde deltatt i fellesaksjonen, dog uten å anerkjenne noen rettslig plikt til det. Notene forutsatte at det skulle føres bilaterale forhandlinger, og videre at erstatningen skulle begrenses til personer som har vært forfulgt på grunn av "rase", tro eller verdensanskuelse og eventuelt til varig skadede. I en svarnote av 11. februar 1959 erklærte Norge seg villig til å forhandle på det grunnlag som var skissert i den siste tyske noten, og ambassaderåd Finn Madsen (Bonn) ble sammen med byråsjef Asbjørn Slørdahl oppnevnt til å føre forhandlingene med Tyskland.³⁶

³² Gjenpart av pressemelding fra UD 21.6.56, 28.1/6b/VII, UD's arkiv.

³³ Notat av ambassaderåd Finn Madsen 21.6.56, samme.

³⁴ F. Madsen til UD 22.6.56, samme.

³⁵ Svar fra Utenriksministeren på stortingsrepresentant Håkon Johnsens spørsmål 18.3.57, 28.1/6b/VIII, UD's arkiv.

³⁶ "Foredrag til statsråd", Kgl. resolusjon 10.4.59, 28.1/6b/XIV, UD's arkiv.

5. Den endelige teksten

Forhandlingene om avtaleteksten ble ført i Bonn 16. og 17. april 1959, av ambassaderåd Finn Madsen og byråsjef Asbjørn Slørdahl.³⁷ De tyske forhandlerne presiserte at ytelsen ikke var noen rettsplikt, men en frivillig ytelse fra forbundsregjeringens side. Man kunne bare godta ofre på grunn av tro, "rase" eller verdensanskuelse. Satsen var 150 DM pr. fangemåned, med et "globalt" tillegg for fanger som var døde eller invalide under fangenskapet. De norske oppgaver over 868 personer som var forfulgt for sin "rase", og de 44 000 som var forfulgt på grunn av tro eller verdensanskuelse, måtte granskes nærmere. Fra norsk side var man villige til å godta et beløp 60 millioner DM, som man mente var antydnet på tysk hold, men forutsetningen var da at oppgjøret skjedde raskt. Dette beløpet ble imidlertid ikke uten videre stadfestet på tysk hold. Når det gjaldt antall personer, reserverte tyskerne seg også mot å betale erstatninger til personer fra undergrunnsbevegelsen, spionasje, sabotasje, krigsfanger og kriminelle fanger. Av jødene godtok man bare de som hadde norsk statsborgerskap, omlag 800 personer. Totaltallet på fanger var man skeptisk til, blant annet fordi den tyske finansminister selv hadde vært soldat i Norge, og spesielt hadde uttalt til den tyske delegasjonen at det ikke hadde vært "noen særlig nazistisk forfølgelse i Norge". Man antydnet at man bare kunne godta halvparten av fangetallet, med en gjennomsnittlig fangetid på 285 dager, til 5 DM pr. dag. De norske forhandlerne holdt imidlertid fast på beløpet på 60 millioner DM. Et tysk tilbud til avtaletekst ble lagt fram.

Forhandlingene ble fulgt med oppmerksomhet fra fangeorganisasjonens side og i norsk presse, og UD var lite begeistret for omtalen. I et møte med en representant fra Erstatningsrådet 21. april 1959 ble spørsmålet om fordeling av erstatningen internt i Norge tatt opp. Her var UD's standpunkt at dets befatning med saken var avsluttet i det øyeblikk en avtale var et faktum. Samme dag understreket ambassadør Hersleb Vogt i en samtale med de tyske forhandlerne at man fra norsk side ikke kunne godta den tyske reduksjonen av de norske fangetallene. Det tyske standpunkt var at man ønsket å framlegge avtaleutkast for de 12 land man hadde parallele forhandlinger med, samlet for den tyske regjering. Man ønsket derfor ingen særordning for Norge. I sitt referat til UD dagen etter orienterte ambassadøren også om en samtale med den nederlandske ambassadøren om pågående forhandlingene mellom Vest-Tyskland og Nederland.³⁸ Det framgikk at nederlenderne hadde reist spørsmålet om erstatning for Rhintrafikken, og opererte med et sluttkrav på mellom 100 og 125 millioner DM. I en fortrolig melding fra UD 22. april ble Vogt bedt om å levere et Aide Mémoire for å øke presset i saken. Noter ble overlevert 5. mai og la vekt på betydningen av hurtig oppgjør, beløpets størrelse samt det generelle behovet for normalisering av forholdet mellom de to statene. I en fortrolig samtale dagen etter framholdt den tyske utenriksminister von Brentano at han hadde stor personlig forståelse for det norske syn, og satte den i forbindelse med striden om de tyske offiserene i NATO på Kolsås og utenriksminister Halvard Langes 1. maitale i Oslo, som han hadde studert.³⁹

Fram til den endelige avtalen ble undertegnet 7. august 1959, hadde det skjedd en rekke endringer i det vest-tyske og norske syn. På tysk side var det viktigst at man godtok

³⁷ Rapporten fra forhandlingene på 17 sider med et 4 siders vedlegg ligger i 28.1/6b/XV, UD's arkiv.

³⁸ Ambassaden i Bonn til UD 22.4.59, 28.1/6b/XV, UD's arkiv.

³⁹ Ambassaden i Bonn til UD 5.5.59, samme.

erstatningens samlede størrelse på 60 millioner DM, samt at man godtok at avtalen ikke fraskrev norske borgeres rettigheter til etter gjeldende tysk lovgivning å søke ytterligere erstatning gjennom private søksmål mot den vesttyske stat. Når det gjaldt det viktige spørsmålet om hvem som skulle ha rett til erstatning, sto det i avtalen at dette var overlatt til den norske regjeringens skjønn. Men Tyskland insisterte fortsatt på at beløpet skulle utbetales i tre rater, den siste 1. mai 1961. I en brevveksling som var lagt ved avtalen, forbeholdt regjeringen seg rett til å ta opp ytterligere krav i en senere generell behandling.

At tyskerne overlot fordelingen til regjeringens "skjønn", må man i ettertid se på som en forutsetning for i det hele tatt å få aksept for en avtale her hjemme. At det kun var uforskyldte ofre som hadde rett til erstatning, var helt i strid med norsk rettsoppfatning. At tyskerne overlot fordelingen til nordmennene, innebar imidlertid også et problem for den norske regjering. Konsekvensen ble at de som etter tysk intensjon hadde krav på erstatning, ville få mindre utbetalt fordi beløpet ble fordelt på flere. En slik oppgjørsklausul innebar en diskrepans mellom tysk intensjon og norsk praksis, og derfor en uryddig juridisk ansvarsituasjon, muligens med rom for private erstatningssøksmål mot den vest-tyske stat.

Fra tysk side innebar endringen at man godtok en ordning i strid med egen argumentasjon. I forhandlingene 18. juni 1959 hadde man lagt fram et utkast til avtale som skulle dekke "Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts...aus Grunden der Rasse, des Glaubens oder der Weltanschauung" og unntakene, knyttet til sabotasje, spionasje, motstandskamp generelt, kriminalitet eller krigsfangenskap var uttrykkelig gjentatt. Det var også et krav fra tysk side at man skulle frafalle eventuelle nye, framtidige krav. Det er vanskelig å se årsaken til de endrede tyske posisjonene.

I et notat 3. juli skrev byråsjef Slørdahl at han hadde gjort kjent for legasjonsråd i det tyske utenriksdepartementet, Dr. Born, at norske myndigheter ikke kunne godta en avtale uten en oppgjørsklausul som omfattet alle personer som hadde vært utsatt for nazistisk forfølgelse.⁴⁰ Born hadde på sin side presisert at man på tysk side ikke kunne godta en formulering som uttrykkelig nevnte andre enn de tre nevnte kategoriene, men at man på den andre siden ikke hadde til hensikt eller hadde muligheter for å kontrollere hvordan beløpet ble fordelt i Norge. I dette notatet ligger skissen til det kompromisset som ble tatt inn i avtaleteksten.⁴¹

6. Fordelingsdiskusjonen i Norge

Endringene i det tyske synet når det gjaldt avtaleteksten innebar ingen endring i det tyske realstandpunktet. Men det innebar at erstatningen ikke ville bli utbetalt direkte fra den vesttyske stat til privatpersoner i Norge, men ville finne sted som overføring av 60 millioner DM til den norske stat. Utbetalingen ville bli en ren norsk sak. Denne endringen gjorde det mulig å få avtalen gjennom i Norge. På den andre siden åpnet den uspesifiserte fordelingsklausulen samtidig også for en ny diskusjon på norsk side, ikke bare om hvilke grupper som burde få erstatning, men også om hvorvidt helt andre grupper og formål burde tilgodeses. Ratifikasjonen av avtalen skulle skje i Stortinget. Kampen om fordelingen av midlene kom derfor til å finne sted som en strid om utformingen av proposisjonsteksten, som

⁴⁰ Notat, 28.1/6b/XVI, UDs arkiv.

⁴¹ En tysk verbalnote av 3.9.59 inkluderte Berlin i avtalen, samme.

vi her skal gi en kort beskrivelse av.

En viktig aktør var fortsatt Erstatningsrådet for tidligere politiske fanger. I månedskiftet august/september 1959 deltok representanter for organisasjonen i et fellesmøte i Haag med tilsvarende organisasjoner fra andre europeiske land. Her ga lederen av den tyske forbundsagens erstatningskomitee, Alfred Frenzel, et sammendrag av arbeidet fra den vesttyske statens side. UD fikk et referat av hans foredrag, og av det framgikk at man nå inngikk erstatningsavtaler med en rekke land etter samme lest som med Norge.⁴² 12. septemb 1959 ble avtaleteksten gitt til NTB, og referert i norsk presse i dagene som fulgte. UD var selvsagt spent på reaksjonene i opinionen. Ratifiseringen av avtalen på norsk og tysk side berørte følsomme forhold mellom de to land, og det var fortsatt uklart hvordan saken ville komme i havn.

Antakelsen om at UD ikke ville blande seg inn i fordelingsspørsmålet var lite realistisk. Byråsjef Egil Amlie i 1. Rettskontor utarbeidet en lengre utredning om spørsmålet, hvor han pekte på at det var en manøvre fra tysk side som var grunnen til at avtalen var kommet istand utenfor rammen av et endelig erstatningsoppgjør med Tyskland.⁴³ Til grunn lå tysk ønske om å skape politisk good-will, kanskje særlig i forbindelse med den latente Berlin-krise, mente han, og denne tyske manøvre kunne ikke gi grunnlag for noe rettskrav mot den norske regjering fra de norske personene som denne manøvre angikk. Det var bare praktiske grunner til at den norske regjering godtok denne tyske manøvre, mente han, og det fulgte ingen plikt på den norske regjering til å foreta utbetaling. Avtalen var å anse som en politisk, ikke en juridisk avtale. Erstatningen ble ikke automatisk de tilgodesettes eiendom, men skulle gå inn i statskassen. Dette var også tilfelle med de tyske erstatningene til Nederland og Luxembourg.

Når det gjaldt hvem som etter tyske intensjoner skulle tilgodeses, var det helt klart at tilfangetatte motstandsfolk som senere hadde kommet til skade i fangenskap falt utenom. Tyskland hadde etter folkeretten rett til å gripe inn overfor slike personer. Men underhånden hadde de tyske forhandlerne sagt fra at de ikke ville rette innsigelser mot at motstandsfolk mottok erstatninger. Av hensyn til forholdet til Vest-Tyskland kunne man ikke tilkjenne at formuleringen i avtalen var et blendverk for å villeden den tyske offentlighet slik at realiteten i avtalen annullerte de begrensningene som eksplisitt var tatt inn i avtaleteksten. Uansett hadde UD et problem. Hvis regjeringen ignorerte kritikken ville avvisskriveriene, kunne komme tysk offentlighet for øre, og dermed sette den tyske regjering i forlegenhet. Amlie kunne ikke se hvordan man kunne løse dette problemet. Man fikk håpe og se. Når det gjaldt hvilken prosedyre som ville følge hvis erstatningsmidlene ble betraktet som statsmidler, kom man ikke utenom flere bevilgninger i Stortinget fordi Stortingets ratifisering av avtalen ikke innebar bevilgninger i seg selv. Amlie avsluttet med en anmodning om å undersøke hvilke rettslige vurderinger som lå til grunn for den danske avtalen med Tyskland.

Det var altså en del skjær i sjøen før avtalen var loset i havn. Et forvarsel om det kom i oktober i et notat fra ambassadør Vogt. Han kunne fortelle at det fra kommunistisk hold og

⁴² Erstatningsrådet til UD 3.10.59, 28.1/6b/VII, UD's arkiv.

⁴³ Notat. Fangerstatningen. Noen bemerkninger om fordelingen, 1. Rettskontor 29.9.59, 28.1/6b/XVI, UD's arkiv.

SPD-hold var lansert noe som kunne oppfattes som en kampanje mot bundesminister Dr. Oberländer. Det var han, som i en samtale med statsminister Einar Gerhardsen rett før jul 1958, brakte beløpet på 60 millioner DM i erstatning på bane. Beskyldningen gikk ut på at han hadde vært SS-mann under krigen og var delaktig i overgrep i Lemberg. Om det kom til å bety noe for holdningene til erstatningssaken i Norge, var ikke godt å si.

Etter anmodning fra ekspedisjonssjef Stabell reiste Amlie kort tid etter til København for å ha samtaler med representanter for Utenriksministeriet og Sosialministeriet. Hans rapport ga inntrykk av at rammene for den tyske avtalen med Danmark var vesentlig trangere enn det lå an til i Norge.⁴⁴ For det første avviste man som absurd at det lå noen rettskrav til grunn fra fangenes side, som om erstatningen kunne betraktes som fangenes eiendom, fritt til fordeling. Strengt juridisk hadde den danske stat ingen plikt overfor enkeltfanger til å utbetale noe i det hele tatt, ble det hevdet. Noe helt annet var at man regnet med at staten ville få en traktatsmessig plikt fra tysk side til å utbetale beløpet. Erstatningen skulle være personlig og ikke omfatte etterlatte. 80 % av erstatningen skulle fordeles til den enkelte etter antall fangedøgn, mens 20 % skulle dekke personskade. Materielle skader ble ikke erstattet. Amlie kunne også opplyse at de tyske forhandlerne underhånden hadde godtatt at fordelingen var en dansk sak. Han kunne også berolige med at det tydeligvis var enighet mellom regjeringen og de danske fangeorganisasjonene, som regjeringen stadig konsulterte.

Stabell ønsket nå å få vurdert et utkast til proposisjonstekst, samt å luften framgangsmåten med folkerettsekspert, professor dr.juris Frede Castberg, ved Institutt for statsrett og folkerett. Castberg mente at det beste var å få fordelingsnormene fastsatt ved lov.⁴⁵ Tim Greve, konsulent for politisk historie i UD, ble også bedt om å uttale seg. Han ville ha endringer i proposisjonen for å sikre at den ikke tjente til å bevare den antityske stemningen som erstatningsbeløpet jo tok sikte på å fjerne.⁴⁶

Det kom selvsagt ikke på tale fra tidligere norsk motstandshold å godta den tyske tankegangen bak avtalen. At avtalen fra tysk side innebar en oppreisning og annerkjennelse av motstandskampen i Norge, var som vi har sett, en fundamental misforståelse av det tyske standpunkt. Ikke desto mindre var det bakgrunnen for flere artikler om avtalen i Aftenposten av høyesterettsadvokat Trygve Wyller. Artiklene beveget tidligere Milorgleder og forsvarsminister, høyesterettsadvokat Jens Christian Hauge, til å be Stabell om å få kommentere proposisjonsutkastet.⁴⁷ Hauge informerte om at han, tidligere medlem av Milorgs sentralledelse, høyesterettsadvokat Sven Arntzen, samt professor dr. juris Johs. Andenæs hadde hatt en konferanse om saken. Stabell lovet å etterkomme ønsket, men ville først ta saken opp med utenriksminister Halvard Lange, som befant seg i Stockholm. Stabell orienterte Lange på telefonen, og utenriksministeren sa seg enig i at Hauge måtte få se proposisjonen og at Stabell måtte innarbeide hans kommentarer. Hauge fikk samme dag oversendt utkastet med bud, og utarbeidet i løpet av de kommende dagene flere endringer som Stabell innarbeidet i en ny proposisjonstekst. Den nye teksten ble deretter sendt til regjeringens medlemmer og avløste den proposisjonsteksten som allerede var sendt ut.

⁴⁴ Notat fra Amlie 19.10.59, 28.1/6b/XVII, UD's arkiv.

⁴⁵ Castberg til Stabell 24.10.59, samme.

⁴⁶ Notat fra Greve 24.10.59, samme.

⁴⁷ Notat av Stabell 9.11.59, samme.

7. Hadde Hauges utspill noe å gjøre med krigsbarn?

I den tidligere omtalte NTB-artikkelen i Dagsavisen 16. mars 1998 hevdet journalist Lily Kalvø at Hauge på avgjørende vis hadde grepet inn under forhandlingene og påvirket sakens utfall. Hun skrev ikke direkte at hans aksjon hadde forhindret at krigsbarn fikk utbetalt erstatninger, men det var denne tolkingen som ble lagt til grunn for andre oppslag som ble brakt i media med hennes oppslag som kilde.⁴⁸ Klassekampen skrev, med henvisning til Kalvøs NTB-artikkel, at Hauge "fikk tak i papirene og endret ordlyden før papirene ble vedtatt i Stortinget. Slik hindret han at krigsbarna fikk kompensasjon."⁴⁹ Det er ikke overraskende at en slik påstand vekker oppsikt. Det er også liten tvil om at det er dekning for journalistens beskrivelse av hvordan en utenforstående person som Hauge kunne instruere UD til å skrive om en lovproposisjon som allerede var sendt ut til statsrådsbehandling. I seg selv er dette en illustrasjon på den uformelle makt som sentrale personer i DNA-apparatet utøvde direkte overfor embetsverket. Når dette er sagt, står vi igjen med spørsmålet om hvorvidt hennes kobling mellom Hauge og krigsbarnproblematikken faktisk er korrekt. Var formålet med Hauges aksjon å hindre at krigsbarna fikk del i den tyske erstatningen?

I et brev til Lange vedgikk Hauge at han også talte for sine venner, advokatene Andenæs og Arntzen.⁵⁰ Endringene i teksten hadde han levert direkte til Stabell, som også hadde insistert på at Hauge skrev en formell henvendelse. Han foreslo to endringer, som begge hadde karakter av presiseringer av det norske syn, ikke en endring av det. Ingen av forandringene hadde noe med krigsbarnspørsmålet å gjøre.

Den første endringen var en tilføyelse om at samtlige norske fanger etter norsk syn hørte under gruppen som skulle ha erstatning. Hauges mening her må ha vært sterkere å understreke at også fanger som hadde vært sabotører og etterretningsfolk hørte til dem som hadde krav på erstatning. Men slik endringen ble, sto det igjen bare unntak for kriminelle fanger. "Politiske fanger" var endret til "norske fanger". Dermed var også unntaket for krigsfanger tatt ut. Det framgår ikke om dette var Hauges intensjon. Tvert imot kan det se ut som at det var utilsiktet. Uansett var det aldri blitt argumentert for fra norsk side, og måtte vel anses som et gedigent kupp hvis det var tilsiktet.

Den andre endringen til Hauge var en understrekning av at den norske motstanden lå innenfor folkerettens rammer, selv om man også anerkjente okkupasjonsmaktens rett til mottiltak innenfor begrensede rammer. Tilføyelsene innebar muligens at motstandsbevegelsens status ble ivaretatt noe bedre i proposisjonsteksten, men det er vanskelig å se at det hadde noen som helst praktisk betydning. Sett i ettertid er det vanskelig å forstå hvorfor det var så viktig for Hauge å gripe inn. En motivasjon kan ha vært et ønske om å understreke for embetsverket i UD at han burde vært rådspurt i slike saker.

Tilrådingen fra UD ble datert 13. november 1959. Samme dag ble proposisjonen godkjent ved kgl. res, og lagt fram for Stortinget.⁵¹ Behandlingen i Stortinget har mindre interesse her.

⁴⁸ Jfr. Aksjon Lebensborns oppslag på egen internettside 5.10.98 og avisen Folk og Land nr 4, 1998.

⁴⁹ Klassekampen 8.6.98.

⁵⁰ Kjære Halvard, Youngstorget 2, B, 9.11.59, 28.1/6b/XVII, UD's arkiv.

⁵¹ St. prp. nr. 29 (1959-60).

Loven om fangeerstatning ble datert 25. mars 1960.⁵² Ikke overraskende var nå unntaket for krigsfanger tilbake igjen i teksten.⁵³ Så her var Hauges utspill mislykket.

⁵² "Lov av 25. mars 1960 om fordeling av den erstatning som mottas i henhold til avtale av 7. august 1959 mellom Norge og Forbundsrepublikken Tyskland om ytelser til fordel for norske statsborgere som er blitt rammet av nasjonalsosialistiske forfølgelsestiltak."

⁵³ Pgf. 1, 1. og 2. ledd: "Erstatningen utbetales i sin helhet til dem som under den tyske okkupasjonen av Norge i tiden 1940-1945 satt i tysk politisk fangenskap, og til deres etterlatte. De som av de tyske myndigheter ble ansett som krigsfanger, kommer ikke i betraktning ved tildelingen. Det samme gjelder dem som ble underkastet mildere former for internering."

8. Andre formål

Ble det fremmet andre forslag om anvendelse av erstatningen enn den som ble realitet?

Andre formål ble tatt opp. Formannen i Erstatningsrådet for tidligere politiske fanger, Leif Nordstrand, la fram et forslag om å bruke beløpet til FNs barnefond (UNICEF).⁵⁴ Forslaget ble ikke vurdert, og var åpenbart i strid med intensjonene for avtalen. Noe tidligere foreslo skipsmegler Hans S. Jacobsen, tidligere NS-fylkesfører og landssvikdømt, at krigsskadde eller invalide norske frontkjempere, og enker og barn etter falne norske frontkjempere, skulle få erstatning på linje med tyske statsborgere.⁵⁵ Forslaget var åpenbart i strid med målsettingen om å få ro om erstatningssaken, og ble ikke vurdert nærmere.⁵⁶ Ellers mottok UD noen forslag om å inkludere enkeltpersoner som ikke var norske statsborgere i utbetalingen, men ingen forslag om å inkludere tyske krigsbarn eller deres mødre. Sett i lys av intensjonen var det ikke merkelig. I så fall måtte man legge til grunn en tankegang om at tyske soldater i Norge var krigsofre, en tankegang som utfra vårt kjennskap til disse forhandlingene, den tyske erstatningsloven og den norske behandlingen, fortøner seg som søkt.

Det videre arbeidet med innsamling av data vedrørende hvem som var berettiget faller utenfor vårt arbeide. UD opprettet et Fordelingsstyre for fangeerstatningen, som i løpet av 1960 rykket inn kunngjøringer om erstatningen i avisene, og kontaktet utenriksstasjonene for å sikre at informasjonene også nådde nordmenn i utlandet. Det gjaldt spesielt sjøfolk i utenriksfart.

9. Fordeling

Spørsmålet om fordeling av erstatningssummen, som i norsk valuta utgjorde omlag 102 millioner kroner, ble behandlet av et hurtigarbeidende fordelingsutvalg, ledet av Justitiarius C.J. Fleischer.⁵⁷ I utvalget satt Slørdahl fra UD, som kjente saken i detalj, en representant fra Sosialdepartementet, foruten fem representanter for fangeorganisasjonene. Utvalgets innstilling behandlet inngående hvem som burde komme i betraktning, og hvilke ytelser som var aktuelle, og formulerte den lovteksten som ble vedtatt i Stortinget. Ble spørsmålet om krigsbarn tatt opp i denne siste runden av saken?

Utvalget slo fast at ytelsene ikke var å betrakte som erstatning for økonomisk skade som var påført ved fangenskapet, men som en oppreisning for politiske overgrep. Det var enighet om at man skulle basere seg på en fangetidserstatning for politisk fangenskap for norske statsborgere, uten hensyn til om leirene lå i Norge eller i andre tysk-okkuperte områder, krigsfanger unntatt. Særlige utelukkelsesregler gjaldt kriminelle fanger, samt unntak for personer som hadde opptrådt grovt uverdigg under okkupasjonen. Unntaket svarte til liknende

⁵⁴ Notat 30.10.59 av P. Nævdal, 28.1/6b/XVII, UD's arkiv.

⁵⁵ Jacobsen til UD 25.5.59, 28.1/6b/XV, UD's arkiv.

⁵⁶ Påtegning av byråsjef Amlie.

⁵⁷ Innstilling fra utvalget til utarbeidelse av forslag til retningslinjer for fordeling av fangeerstatningen fra Forbundsrepublikken Tyskland, oppnevnt ved kgl. res. 4.9.59, avgitt 8.12.59, 28.1/6b/XVIII, UD's arkiv.

unntak i krigspensjoneringslovene, som også ble tatt inn i loven.⁵⁸ Landssvikere ble altså holdt utenfor. Denne bestemmelsen gjaldt også ektefelle. I så tilfelle skulle erstatningen gå videre til neste arveberettigede. Heller ikke under denne behandlingen ble det fremmet noe forslag eller vurderinger som vedrørte krigsbarn.

Et eget fordelingsstyre ble foreslått oppnevnt.⁵⁹ Godkjennelsen av erstatningsavtalen på tysk side ble behandlet i Forbundsdagen 11. mars 1960. Heller ikke under denne behandlingen kom det fram noe som kan indikere at man fra tysk side anså at krigsbarn hadde noen relevans til saken. Saksordføreren, Frenzel fra SPD, understreket den storpolitiske betydningen av avtalen med Norge og Danmark fra Tyskland: "Uten disse avtaler kunne det ikke finnes noen tysk utenrikspolitikk i det hele tatt."⁶⁰ Han slo fast at det selvsagt ikke var noen tysk oppgave å bestemme fordelingen av pengene. På tross av denne innstillingen avholdt SPD-fraksjonen seg ved avstemningen, og representanten Herbert Wehner begrunnet det med at erstatningen bare gjorde opp for en brøkdel av tysk skade, og at regjeringen hadde håndtert saken på en uverdigg og nølende måte. Dermed ble avtalen enstemmig godkjent. En liknende ambivalens gjorde seg i virkeligheten også gjeldende blant de norske sosialdemokratene. Ragnar Ulstein tok i Bergens Tidende i flere artikler opp hvordan Arbeiderbladet i Oslo hadde drevet en ren kampanje mot Erstatningsrådet, for nærmest å være en dekkorganisasjon for kommunistene.⁶¹ Under behandlingen i Stortinget var det delte meninger i flere partier. NKP gikk inn for avtalen. Ratifiseringen av avtalen ble endelig ferdigbehandlet og godkjent 8. februar 1960, mot 1 stemme.⁶²

Annonser fra Fordelingsstyret som bekjentgjorde framgangsmåten for å søke erstatning, ble rykket inn i dagspressen i juni 1960. Den videre innsamling av krav, beregning av erstatning og utbetaling er det uten interesse å gå nærmere inn på i denne sammenheng. Det er helt på det rene at spørsmålet om krigsbarn ikke ble trukket inn i saken, heller ikke på dette avsluttende punkt.

10. Undersøkelse av en enkeltsak

Erstatningsavtalen med Tyskland har vært berørt i en sak som Aksjon Lebensborn har tatt opp med Norges Forskingsråd på et møte 25. mars 1999. Vi skal her gå igjennom denne saken. Det dreier seg om et norsk krigsbarn, en tidligere forretningsmann, som idag er bosatt i Tyskland. Vi har forelagt den muntlige framstillingen av saken som ble gitt oss, i et brev til ham.⁶³ Det ble hevdet at han hadde blitt nektet sosialhjelp av et tysk sosialkontor, med den begrunnelse at Tyskland gjennom den norsk-tyske 1959-avtalen om erstatning til nazismens ofre allerede hadde oppfylt sine forpliktelser overfor krigsbarn. Videre ble det hevdet at han hadde anket denne avgjørelsen inn for en tysk rettsinstans, men denne hadde opprettholdt vedtaket. Mannen hadde deretter tatt saken opp med forskjellige norske myndigheter. I vårt brev etterlyste vi dokumenter i saken.

⁵⁸ Pgf. 1 i Lov av 13.12.46 nr. 21 og 22.

⁵⁹ Notat av sosialminister Gudmund Harlem 6.1.60, 28.1/6b/XVIII, UDs arkiv.

⁶⁰ Deutscher Bundestag. 106. Sitzung, 11.3.60, s. 5748.

⁶¹ BT 6.2.60.

⁶² Olav Versto (A). Stortingsforhandlingene nr. 196, s. 1561-68.

⁶³ NFR til vedkommende 2.3.99.

Vi har senere mottatt enkelte dokumenter via Aksjon Lebensborn. Det framgår at mannen har tilskrevet UD og fremmet krav på det han oppfatter som sin rettmessige andel av erstatningen fra Tyskland.⁶⁴ I henhold til et svar til ham fra UD, lå erstatningsavtalen av 1959 til utredning både i Justisdepartementet og Sosialdepartementet.

I et brev fra det tyske utenriksdepartementet framgår det at mannen har henvendt seg dit med krav om erstatning for skader og tap som han har lidd under den andre verdenskrig.⁶⁵ Av brevet framgår videre at UD ikke kan se at tyske myndigheter har ansvar for hans situasjon, da oppgjør for krigsskadene mellom Tyskland og Norge var regulert i egne avtaler mellom statene. Forøvrig viste man til erstatningsavtalen fra 1959, og understreket at tyske myndigheter ikke hadde noen innflytelse på hvordan erstatningen ble fordelt i Norge. Av et annet brev i denne ekspedisjonen framgår at mannen ved beregningen av hans uførepensjon selv mente at han hadde rett til penger av erstatningen, men uten å gå inn på de historiske omstendighetene rundt avtalen eller å vurdere om avtalen kunne ha noe som helst med krigsbarnproblematikken å gjøre.⁶⁶

Som en oppsummering i denne saken, framgår det at tyske myndigheter ikke har hevdet det påstanden i utgangspunktet forspeilte. Tysk UD har bare henvist til at det forelå en avtale om fangeerstatning, og henvist mannen til norske myndigheter fordi han var norsk statsborger. Sakens øvrige dokumenter viser at den opprinnelige framstillingen som ble gitt oss, ikke var i overenstemmelse med dokumentasjonen som var mulig å framskaffe.

11. Konklusjon

Vi stilte i begynnelsen av dette kapitlet spørsmålet om Tysklands erstatning til Norge i 1959-60 på en eller annen måte var tiltenkt krigsbarna. Dette kan vi klart avkrefte. Erstatningsavtalen i 1959-60 var en fangeerstatningsavtale for nazismens ofre, og hadde ingen relevans for krigsbarnspørsmålet. Krigsbarna var aldri tiltenkt noen erstatning fra den tyske stat, og noen slik erstatning ble heller aldri utbetalt. Det ble aldri reist noe krav om erstatning til krigsbarn fra norske forhandlere.

Vi har gått relativt detaljert inn i beskrivelsen av de norsk-tyske forhandlingene om erstatning fram til 1960. Beskrivelsen viser at det tyske standpunktet når det gjaldt erstatninger i sin alminnelighet var av en slik art at et eventuelt krav fra norske forhandlere om en erstatning til krigsbarn måtte ansees for å være fullstendig urealistisk.

De presseopplagene som har koplet erstatningssaken med krigsbarn har villedet opinionen og krigsbarna, og rettet flere ubegrunnede beskyldninger mot navngitte personer. Dessuten har de medvirket til å skape falske forhåpninger om erstatninger hos mange krigsbarn.

Vi må også føye til at vi har henvendt oss til den tyske ambassaden i Oslo med spørsmål om denne saken, med referanse til den presentasjonen i Dagsavisen som vi refererte i begynnelsen av dette kapitlet. Vi tar oss plass til å gjengi svaret fra ambassaden, som avviser problemstillingen

⁶⁴ Brev til UD 8.6 og til JD 23.7.98.

⁶⁵ Auswärtiges Amt 9.9.98.

⁶⁶ Brev til Organization of NS-children 5.6.89.

fullstendig:⁶⁷

Der Artikel in Dagsavisen vom 16.03.1998, der ausführlich den Mitarbeiter unserer Botschaft Herrn Wolfgang Eminger zitiert, ist insofern nicht nur in puncto sachlich falsch zitierter Aussagen missverständlich.

⁶⁷ Dieter Klucke, Den tyske ambassaden i Oslo, til NFR 5.3.99.

Kapittel 3

BLE BARNEBIDRAG HOLDT TILBAKE?

Det har blitt hevdet i media at barnebidrag fra tyske fedre ikke har kommet fram til krigsbarna i Norge. Vi skal forsøke å undersøke om dette kan ha vært tilfelle, eventuelt i hvor stor utstrekning og å finne forklaringen på hva som kan ha foregått.

Det er ikke vanskelig å forstå at det har oppstått mange uklarheter om barnebidragene fra Tyskland. De bestemmelsene som gjelder oppvekstkår for barn og levekårene for enslige er vanskelige og mange. Reglene har ikke vært like i Norge og Tyskland og i begge land har de endret seg sterkt i den perioden det dreier seg om. Vi finner flere eksempler på at såvel krigsbarn som myndighetspersoner blander sammen ulike bestemmelser og skaper forvirring ikke bare om hvilke regler som gjelder, men også om innholdet i ord og begreper. Et sitat fra en slik myndighetsperson, en ekspedisjonssjef i Sosialdepartementet, belyser dette klart:

Norge har ikke i sitt erstatningskrav overfor Tyskland tatt med noe krav i samband med krigsbarna, og personlig trur jeg ikke at det vil bli søkt gjennomført noe slikt krav.⁶⁸

Uttalelsen er forvirrende. Den kan oppfattes som at Norge i forbindelse med forhandlingene om erstatninger fra Tyskland for nazistisk forfølgelse, som i vår rapport er behandlet i et eget kapittel kalt Erstatningssaken 1959-1960, ga avkall på å ivareta krigsbarnas krav. Dette er imidlertid en misforståelse, som ekspedisjonssjefen selv langt på vei er skyld i ved upresis språkbruk. Uttalelsen hadde ingenting med fangeerstatningen å gjøre, men falt i en helt annen sammenheng. Det ekspedisjonssjefen hadde i tankene, var om og i tilfelle hva myndighetene skulle foreta seg for å kreve inn *barnebidrag* fra tyske fedre til underhold av deres krigsbarn i Norge. Men ekspedisjonssjefens ordvalg er ikke hentet ut av lufta. I innstillingen fra det såkalte Krigsbarnutvalget, som ble nedsatt av Sosialdepartementet 9. juli 1945, ble det tatt inn liknende formuleringer.⁶⁹

Vi skal her forsøke å gi en framstilling av hva som faktisk skjedde og forsøke å besvare om det i denne forbindelsen ble begått myndighetsovergrep eller forekom myndighetssvikt overfor krigsbarna. Men vi vil allerede her understreke at saksfeltet er så uoversiktlig og antallet saker så stort at det er komplisert, om ikke umulig, å få en oversikt uten en detaljert gjennomgang av et langt større antall saker enn det som har vært mulig.

For at ikke framstillingen skal bli revet løs fra sin sammenheng og samtid, er det nødvendig først å se nærmere på deler av det lovverk som lå til grunn for håndtering av sosialsaker og bidragssaker, særlig det som regulerte tilbakebetaling og inndragning av midler som motytelse til offentlig understøttelse.

1. Lovhjemmel for tilbakebetaling og inndragning (refusjon)

⁶⁸ Ekspedisjonssjef Alf Frydenberg i Sosialdepartementet, 1947. Olsen (1998), s. 427.

⁶⁹ Krigsbarnutvalgets innstilling (november 1945), s. 138.

Flere krigsbarn har hevdet at barnebidrag fra deres tyske far aldri kom fram. Mange har sagt rett ut at pengene ble underslått eller stjålet, og at det kunne skje upåttalt fordi de som krigsbarn var uten vanlig rettsvern, og at lensmenn, barnevern, vergeråd, adoptivforeldre eller pleieforeldre kunne herje fritt med dem. For å bringe på det rene hva som var rettsovergrep, må vi først kartlegge relevante bestemmelser i gjeldende lov- og regelverk.

Lovgivingen på disse områdene endret seg sterkt i perioden, og det er lett å forstå at det er flere oppfatninger av hva som var lovlig. Det er ikke uvanlig at rett forveksles med lov innen sosialomsorgen. Vår tids oppfatning av rett blir gjerne projisert tilbake til tidligere tider. Fra gammelt av var sosial omsorg basert på en forestilling om at fattigdom var selvforskyldt, og at samfunnet måtte disiplinere den fattige ut av fattigdommen gjennom ulike former for straff eller trusler om umyndiggjøring. I fortsettelsen av denne tenkningen ble det i forrige hundreår etablert et fattiglovsystem, basert på at den som ikke kunne forsørge seg selv, kunne få understøttelse som et lån fra fattigstyret. Lånet skulle betales tilbake når det var mulig. Betingelsen for å motta understøttelse var at han godtok at fattigstyret gjorde han umyndig, ga han kommunalt stavnsbånd med arbeidsplikt, og at han ble fratatt retten han kunne ha etter Grunnloven, som valgbarhet og stemmerett. Å motta fattighjelp under slike vilkår, var selvsagt ydmykende og forbundet med sosial fordømming.

Siden midten av forrige hundreåret har en mer moderne oppfatning gradvis vunnet fram. Fattigdom blir sett på som et samfunnsskapt forhold, og ansvaret for å avskaffe den ligger først og fremst på samfunnet, ikke på individet. Denne moderne oppfatning har gradvis vunnet fram gjennom sosiallovgevingen, som idag, med visse unntak, er basert på det såkalte universalitetsprinsippet, hvor alle voksne mennesker som medborgere har bestemte rettigheter til økonomisk minimumsstandard. Det er i prinsippet like retter, også økonomiske, for alle borgere. Den gamle oppfatningen har gitt opphav til fattigunderstøttelse og veldedighet, den nye til barnetrygd og senere folketrygd, som idag blir sett på som selvsagte ordninger.

Men rett etter krigen var det ikke slik. Fattigloven fra 1900 var da fortsatt gjeldende. Den ga rett til offentlig understøttelse til personer som savnet midler til livsopphold på helt bestemte betingelser.⁷⁰ Men denne understøttelsen var som tidligere et lån, som skulle betales tilbake, enten ved direkte betaling, ved utpanting, inndragning av midler eller ved lønnstrekk. Dette prinsippet ble også beholdt da lov om forsorgsvesen avløste fattigloven i 1948, og fattigstyrene ble omdøpt til forsorgsstyrene. Reglene om å tilbakebetale mottatt stønad var et karakteristisk trekk ved loven.⁷¹ Da forslaget om lov om sosial omsorg ble lagt fram i 1964 for å avløse forsorgsloven, ble bestemmelsen om tilbakebetalingsplikt kritisert under høringsrundene. Det var håp om å få avvirket prinsippet helt. Likevel ble det tatt inn i loven, riktignok i en mer hensynsfull og avdempet form. Nå ble det i større utstrekning åpnet for bruk av skjønn. Men tilbakebetalingsplikt gjelder fortsatt i prinsippet for sosialhjelp i Norge.⁷²

Det var altså de offentlig oppnevnte fattigstyrene (forsorgsstyrene) som hadde til oppgave å gjøre vedtak om fattighjelp (forsorgshjelp) i det enkelte tilfellet, og som pliktet å inndrive lånene når det senere dukket opp midler. Denne gamle bestemmelsen fikk betydning for mange krigsbarn

⁷⁰ Lov om fattigunderstøttelse av 19.5.00.

⁷¹ Ot.prp.nr.56 (1962-63), s. 4.

⁷² Lov om sosial omsorg av 5.6.64. Se Seip (1994), s. 230 ff.

og deres mødre. Som enslige forsørgere under sterk sosial fordømming, stilte disse mødrene ikke først i arbeidskøen. Fattighjelp ble i mange tilfelle eneste løsning, særlig i de første årene etter krigen. Men de måtte akseptere at forsorgsstyret beslagla midler om de dukket opp i form av gaver, bidrag eller lignende fra en far i Tyskland. Dette skjedde også. Mange krigsbarn ser idag tilbake på sine første oppvekstår i etterkrigs-Norge med vår moderne rettighetsoppfatning, og glemmer at betingelsene som dengang lå til grunn for forsorgen var ganske anderledes. Derfor glemmer de også i mange tilfelle at det ikke bare var hjemmel for å trekke inn midler, men også en plikt å vurdere dette for forsorgsstyrene. Hvor langt denne plikten måtte forventes å kunne gå i enkeltsaker, har vi ikke hatt muligheter for å gå inn på. Her må vi begrense oss til å konstatere at den forelå.

Det fantes i flere kommuner i landet en annen økonomisk ordning som kunne være til hjelp, nemlig den såkalte morspensjon eller morstrygd. Det var en kommunal ordning som ble innført i mellomkrigstiden, i Oslo i 1919, og deretter i kommuner i Midt- og Vest-Norge. Unntakene var kommunene på Sørlandet og i Nord-Norge. Ordningen var gunstigst i Oslo, hvor den også opprinnelig var kjempet fram som en viktig sosialreform. Først i 1965 ble det innført en alminnelig statlig enke- og morstrygd, som i 1967 ble avløst av folketrygden. Men også for morstrygden gjaldt den regel at underholdsbidrag skulle redusere pensjonen krone for krone, og at trygden på denne måten i realiteten innebar en bidragsforskotting. Det samme gjaldt inntekter som familien hadde rettskrav på, men derimot ikke tilfeldige gaver. En liknende bestemmelse gjeldt for alders- og uførepensjonen fra 1936, men den har rimeligvis hatt mindre betydning enn bestemmelsen for morstrygden. Det var ikke så mange besteforeldre som mottok barnebidrag som verge for krigsbarn. Men også her gjaldt det altså en bestemmelse om tilbakebetaling.

Barnetrygden var et gjennombrudd for moderne sosiallovgivning. Et forslag om å innføre barnetrygd kom i 1937, men ble ikke gjennomført før i 1946. Reglen ble at gifte mødre fikk rett til barnetrygd for barn nummer to inntil det fylte 16 år, mens ugifte også fikk for barn nummer en. Det fikk stor betydning for mødre til krigsbarn. Barnetrygden var en ren statlig støtteordning. Det var en automatisk rettighet som gjaldt for alle, og var ikke knyttet til noen regel om tilbakebetaling.

Ofte blandes barnetrygden sammen med barnebidrag, eller understøttelsesbidrag for barn, som er den eldre betegnelsen. Barnebidrag kom fra faren, og var fastlagt etter barneloven i 1915. Fram til 1962 gjaldt bidragsplikten i Norge til barnet fylte 16 år. Deretter ble grensen 18 år. Men i Tyskland ble denne grensen først justert i 1964.

Etter barneloven kunne det offentlige formidle de bidragene som fedrene betalte inn gjennom bidragsfogden. Men hovedregelen var at faren betalte direkte til moren. Staten kunne bruke tvangsmidler overfor faren til å inndrive barnebidrag. Etter barneloven av 1915 kunne mødrene i tillegg motta visse ytelser fra staten, som fødselspenger og oppfostringsbidrag. Men også etter denne loven forelå det en tilbakebetalingsplikt, som ble praktisert ved trekk i barnebidragene fra fedrene.⁷³ I 1956 ble det innført en lov om forskotting som medførte at mødrene fikk det bidraget som loven forskrev, selv om fedrene misligholdt sin underholdsplikt. I henhold til denne loven ble den gamle inndragningsretten beholdt. Moren fikk nå for første gang en ordnet

⁷³ Lov om forsorg for barn av 10/4-15 nr. 8.

situasjon gjennom faste utbetalinger fra staten. For krigsbarn fikk denne endringen stor betydning. Fra da av ble forsorgsunderstøttelse mindre viktig. Men staten beslagla nå på grunn av forskotteringsloven i stor utstrekning innbetalte bidrag fra Tyskland, og det har enkelte oppfattet som tyveri.

De gjeldende regler og lover var altså slik at hvis et krigsbarn og dets enslige mor fikk fattighjelp (til 1948) eller forsorgsunderstøttelse (1948 til 1964), kunne forsorgsstyrene legge beslag på midler som tyske fedre innbetalte, inklusive pengegaver. Fra 1956 betalte staten forskott på barnebidrag fra faren, og da skulle også farens bidrag gå i kommunekassen. Hvis moren bodde i Oslo eller andre kommuner hvor det var kommunal morstrygd, kunne hun motta dette etter søknad, men måtte da godta at barnebidrag gikk til fradrag. Her er det altså viktig å merke seg at tilfeldige pengegaver fra faren - som for eksempel julegaver og konfirmasjonsgaver - ikke kunne trekkes med hjemmel i bestemmelsene for morstrygden. Endelig skulle det også foretas tilbakebetaling hvis moren hadde mottatt ytelser etter barneloven (1915). Tilbakebetalingsplikt for moren og refusjonsrett for det offentlige var altså et vel innarbeidet prinsipp i norsk sosiallovgiving etter krigen, og det ble praktisert i stor utstrekning for krigsbarn som for andre barn.

2. Hva skjedde med bidragene fra tyske fedre?

Under okkupasjonen betalte den tyske hjelpeorganisasjonen Lebensborn oppfostringsbidrag til krigsbarn, og skapte på den måten en tryggere økonomisk ramme enn den som gjaldt for vanlige norske barn. I prinsippet var ytelsene forbeholdt krigsbarn som var rasehygienisk godkjent etter gransking av barnas avstamning. I praksis ble de fleste godkjent, bare noen få ble utelukket fordi de var samer. Fra og med den tyske kapitulasjonen i 1945 falt alle tyske ytelser bort til krigsbarn som var i Norge.

Krigsbarnutvalget tok opp spørsmålet om hvem som skulle betale bidrag for krigsbarna. Man hadde gode arkiver etter Lebensborn, som omfattet over 8000 barn hvorav 2600 rettslig erkjente farsskapsforhold. Likevel mente utvalget at det ikke kom til å bli mulig å kreve inn bidragene fra fedrene i Tyskland. En begrunnelse for dette forelå i flere henvendelser fra fylkesmennene til departementet. En måtte regne med betydelige offentlige omkostninger til rettsaker, uten særlige utsikter til dommer, og eventuelt ikke oppnå annet enn pålagt bidragsplikt som aldri ville bli realisert.⁷⁴ Det var ikke kaoset i Tyskland i seg selv eller vanskene ved en innkreving, men mangelen på inndrivingsmuligheter som fylkesmennene begrunnet dette med. Krigsbarnutvalget derimot, grunnga vanskene med at en så langt det var mulig ville unngå kontakt med Tyskland, på dette som på andre områder. Begrunnelsen var av politisk og moralsk art. Det var derfor bare aktuelt å kreve en samlet, anslått bidragssum fra tyske myndigheter. Man ønsket at en slik ordning i samtykke med de allierte skulle inngå i de endelige fredsvilkårene. Utvalget innså imidlertid også at det kunne by på problemer å få en samlet erstatning fra Tyskland, og at det ikke var særlig realistisk å koble saken til den endelige fredsslutningen, som lå mange år inn i framtida. Konklusjonen ble derfor at utvalget regnet det som realistisk at den norske stat selv måtte dekke oppfostringen av krigsbarna.

I tida som kom, vurderte myndighetene flere ganger spørsmålet om man skulle følge opp

⁷⁴ Fylkesmannen i Bergen og Hordaland til SD 15.11.46, 8.25, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

forslaget om å kreve en samlet bidragssum fra Tyskland. Det er i denne forbindelsen ovenrefererte uttalelse av ekspedisjonssjefen i Sosialdepartementet falt. Virkeligheten viste seg å bli helt anderledes enn utvalget antok. I løpet av få år endret det norske synet på Tyskland seg radikalt. I 1949 hadde Vest-Tyskland etablert seg som likeverdig stat, som Norge opptok fulle diplomatiske forbindelser med. Når denne endringen først var skjedd viste det seg å være mulig å kreve inn barnebidrag fra de tyske fedrene, og mange av dem gjorde opp for seg. Noen samlet innkreving ble ikke nødvendig. Barnebidragene kom direkte til moren, istedenfor en samlet sum fra tyske myndigheter.

3. Innkrevingen

I Sosialdepartementet var man i tvil om hvordan man skulle behandle farsskapssakene som okkupasjonsmyndighetene hadde hevdet lå under tysk rett. Krigsbarnutvalgets forslag om særlov for norsk-tyske krigsbarn ble lagt til side. En av grunnene til det kan ha vært at sakskomplekset ikke bare omfattet tyske fedre, men også nederlandske, polske, tsjekkiske, jugoslaviske, engelske og andre.⁷⁵ For å få en oversikt, ba departementet fylkesmennene om å sende inn alle avgjorte saker der barna var født før 9. mai 1945.⁷⁶ Det samme gjaldt saker som var under behandling ved domstolene ved krigsslutt. Når det gjaldt sakene som var fremmet etter 9. mai skulle de behandles som vanlige farsskapssaker etter norsk rett.⁷⁷

Imidlertid var forutsetningen for norsk lov at fedrene var å finne på norsk jord. Denne forutsetningen var ikke til stede. Offentlig utlysning og innstevning i Norsk Lysningsblad for å få tak i disse fedrene var fullstendig meningsløst, men ikke desto mindre et krav i loven.⁷⁸ Mange kvinner henvendte seg derfor til myndighetene og ba om å slippe å få farsskapssakene opp for retten.⁷⁹ De ønsket ikke noe bidrag fra fedrene, hevdet de, eller noe offentlig initiativ eller utlegg i den forbindelse. Dette var kvinner som vi vet levde under vanskelige økonomiske forhold. En sansynlig grunn var at de fryktet ubehaget og skammen ved å få disse sakene offentliggjort i avisene, i små og gjennomsløste samfunn. Det ville medføre verre ulemper for dem og barna enn det vage håpet om et økonomisk tilskudd i en usikker framtid som en farsskapssak kunne føre til. Allerede i 1946 vurderte Sosialdepartementet om man kunne unnlate å utlyse farsskapssaker som gjaldt krigsbarn, og bemerket at man ikke ville ha noen innvendinger til at behandling av krigsbarnssakene i fylkene ble utsatt inntil loven ble endret på dette punkt.⁸⁰ Et liknende forslag i 1947 førte til videre utsettelse i 1947 og 1948. I 1949 ble en lovendring endelig vedtatt, hvor morens og barnets navn ble sløyfet i utlysningstekstene.⁸¹ Forslag om å sløyfe all utlysning i krigsbarnssaker eller i saker mot utenlandske statsborgere i utlandet ble derimot avvist. Deretter satte departementet igang arbeidet med farsskapssakene igjen, og byfogedembetene innstevnet tyske fedre gjennom Norsk Lysningsblad uten å opplyse om morens og barnets navn.

⁷⁵ Fylkesmannen i Sør-Trøndelag til SD 4.9.46, 8.25.1, samme.

⁷⁶ Rundskriv A nr. 14 23.11.46.

⁷⁷ Lov nr. 3 av 10. april 1915.

⁷⁸ Iflg. domstollovens pgf. 181.

⁷⁹ Fylkesmannen i Sør-Trøndelag til SD 19.2.47, 8.25.1, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

⁸⁰ Rundskriv A nr.14.

⁸¹ Tilråding fra justisnemda om tillegg i lov nr. 3 av 10. april 1915 om barn hvis foreldre ikke har inngått ekteskap med hverandre, 7. juli 1949.

Det er vanskelig å forstå at hensynet til moren kan ha vært særlig tungtveiende når resultatet ble at mødrene gikk 3-4 år uten annet enn fattigunderstøttelse. Alternativet for mange var hjelp fra slektninger, hvis de fantes, eller å gi fra seg barnet. Enkelte så seg trolig til slutt tvunget til å velge en slik løsning.

Da spørsmålet om nye norsk-tyske avtaler kom opp i 1950 i forbindelse med de alliertes forberedelsene til avviklingen av krigstilstanden med Tyskland, foreslo Sosialdepartementet at man skulle inngå en avtale om inndrivning av underholdsbidrag.⁸² Det forelå nå en ny interesse fra tysk side om en slik overenskomst, fordi den norske Tysklandsbrigaden i stigende omfang etterlot seg barn av norsk-tysk herkomst, og påfølgende behov for underholdningsbidrag fra norske menn til tyske kvinner. En betalingsavtale med Vest-Tyskland og de tre vestsektorene i Berlin, som fastla felles betalingsrutiner for beløp opp til 100 DM pr. mnd., ble satt opp 8. oktober 1949, og gjort gjeldende fra 1. oktober.⁸³ Norges Bank kunne informere Sosialdepartementet at underholdningsbidrag fritt kunne overføres fra de tyske fedrene.

Sosialdepartementet ba nå fylkesmennene om å bevirke at fedrene betalte frivillig, og ikke ble forelagt hele bidragsgjelden på en gang, men anbefalte et beløp på kr. 50 pr.mnd.⁸⁴

Sosialdepartementet gjorde gjennom generalkonsulatet i Hamburg avtale med et tysk institutt som fikk fullmakt til å slutte avtale med barnefaren om en engangbetaling for den tiden som var gått, i samsvar med hans økonomiske muligheter, og deretter betaling av et fast beløp pr. mnd.⁸⁵ Prinsipielt skulle en kreve bidrag tilbake til mai 1945. Det forelå imidlertid en begrensning i betalingsavtalen om at overføring av beløp for tiden før 1. juni 1950 ikke kunne overføres til Norge med mindre kravet om overføring var sendt inn innen 31. desember 1951.

Underholdningsbidraget skulle gjelde til barnets 16. leveår, senere utvidet til 18. leveår. Denne utvidelsen skjedde i Tyskland først etter at den hadde vært gjeldende noen år i Norge, og denne forskjellen kunne gi grunnlag for mistanke om at bidrag "forsvant" uten forklarlig grunn. Videre var det knyttet en foreldelsesfrist på krav. Den var satt til utløp av det 4. kalenderår som etterfulgte det siste år for bidrag. For et barn som var født i 1944, ville siste år for bidrag være 1960, og siste dato for krav 31. desember 1964. En del mødre fremmet krav så sent at de falt utenfor fristen. De fikk ingen bidrag selv om farsskapet var rettslig erkjent.

I en rapport fra det tyske instituttet i 1954 framgår at de hadde 130 saker under behandling i rettsapparatet. Av 600 barnefedre som var innkrevd, betalte 300.⁸⁶ Sosialdepartementet hadde ytterligere ca. 60 saker som man ønsket fremmet. Departementet var fornøyd med resultatet av innkrevingen.⁸⁷

Det framgår av ovenstående at det fantes en rekke praktiske grunner til at betalingene fra de tyske fedrene ikke kom med samme regularitet som i en norsk farsskapsak. Ikke minst gjaldt dette de av fedrene som var bosatt i den sovjetiske besettelsessonen i Øst-Tyskland. De særegne forholdene som kom til å prege de østtyske bidragssakene, gjør at det er nødvendig å vie dem

⁸² Administrasjonskontoret 2.12.50, 8.25.1, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

⁸³ Bekanntmachung nr. 9 zum ND-Rundschreiben Nr.13/50, Bundesminister für Wirtschaft 13.6.51, samme.

⁸⁴ SD til Vest-Agder fylke 25.7.50, samme.

⁸⁵ Deutsches Institut für Jugendhilfe fram til 1953, senere Deutsches Institut für Vormundschaftswesen.

⁸⁶ Legasjonen i Bonn til UD 29.9.54, 8.25.1, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

⁸⁷ I 1953 ble det overført kr. 110 000 som underholdningsbidrag, i 1954 150 000, Notat SD 22.4.55, samme.

spesiell oppmerksomhet.

4. Bidragssaker fra Øst-Tyskland

Pr. februar 1956 hadde den norske militærmisjonen i Berlin 305 farsskapsaker under utredning. I 156 var faren ukjent. Av de øvrige var 120 fedre bosatt i Øst-Tyskland og Øst-Berlin. Bare 42 betalte "noenlunde regelmessig".⁸⁸ Men pengene kom ikke til de norske mødrene i første omgang. Bakgrunnen for det lå utenfor Sosialdepartementets ansvar.

I juni 1948 hadde Militærmisjonen i Berlin opprettet en bankkonto for å kunne foreta utbetalinger og innbetalinger "på helt legal måte".⁸⁹ Bakgrunnen var at en tysk barnefar skrev til Militærmisjonen i januar 1948, og spurte hvordan han skulle innbetale farsbidrag som var pålagt ham av den tyske Amtsgericht.⁹⁰ Militærmisjonen foreslo for UD at man av "prinsipielle grunner" ikke burde avslå å ta i mot underholdningsbidrag som tyske barnefedre måtte være villige til å betale. Siden det på dette tidpunktspunktet ikke var mulig å overføre slike beløp til Norge, foreslo man å opprette en samlekonto for saker i den sovjetiske sektor i Berlin, siden Militærmisjonen vesentlig behandlet farsskapsaker i den sovjetiske sektor.⁹¹ I sitt svar godtok UD ordningen, og ba om at bidragene ble tatt til inntekt på utenriksdepartementets konto, ved at vanlig kreditnota ble sendt UD. De beløpene som barnefedrene innbetalte til Militærmisjonen, skulle altså benyttes direkte i misjonens daglige drift, mot at UD skulle betale barnemoren direkte i Norge i norsk valuta.⁹²

Det ser ut til at denne kontoen i første omgang var tenkt å være en brukskonto for misjonen. Så, i april 1951 ble kontoen gjort lisenspliktig av østtyske myndigheter. Det betød at den i praksis ble sperret for uttak eller overføringer. Militærmisjonen måtte ha tillatelse fra Deutsche Notenbank for å heve beløp fra kontoen, men banken henviste misjonen til den østtyske regjering "på vanlig diplomatisk vis". Av politiske grunner ønsket Militærmisjonen ikke å gjøre dette, og gjorde det heller aldri, da man antok at dette kunne brukes av østtyskerne i arbeidet for diplomatisk anerkjennelse av den østtyske stat. Militærmisjonen oppfattet det hele som "nokså latterlig" når en var istand til å gjennomføre en rettslig bindende innkrevingsprosess, men ikke fikk anledning til å overføre pengene, eller å ta dem ut fra kontoen.

Da kontoen ble sperret, hadde man i noen tid bedt barnefedre som bodde i selve Berlin om å betale inn direkte til misjonens kontorer. De få som gjorde det, kom en dag i måneden. Det var vanskeligere å pålegge barnefedre utenfor Berlin den lange reisen til Militærmisjons lokaler i den britiske sektoren av Berlin en dag hver måned. De ble derfor henvist til å fortsette å betale inn på kontoen, på tross av at den var sperret. Det var som allerede referert, meningen at "motverdien" til begge innbetalingsmåtene skulle utbetales mødrene i Norge.

Rent regnskapsmessig var det enkelt med en konto for alle fedrene. Rentene lot seg da enkelt beregne. Men inflasjonen reduserte verdien av innskuddene, som de lave rentesatsene i Øst-

⁸⁸ Militærmisjonen til UD 21.2.56, samme.

⁸⁹ Militærmisjonen til UD 25.5.51, 8.25.3, samme.

⁹⁰ J nr. 5190/47 4.1.48 til Militærmisjonen i Berlin, samme.

⁹¹ Militærmisjonen til UD 14.1.48, samme.

⁹² UD til Militærmisjonen udatert, samme.

Tyskland ikke kompenserte. Øst-Tyskland praktiserte en fastrente og fastprispolitikk, som brakte landets økonomi i stadig utakt med den inflatoriske økonomien i vest. Dermed ble østmark stadig mindre verdt, og følgelig også innskuddene til krigsbarna. Østtyske fedre kunne ikke makte å betale inn et beløp som svarte til den synkende verdien på østmark. Militærmisjonen kunne motvirke dette kursproblemet ved å bruke midlene til innkjøp for kontordriften til lave priser i Berlin. UD's betaling til moren kunne dermed skje i norske kroner uten særlig tap, i allfall i en periode.⁹³

Norges Bank sa seg enig i ordningen. Men da antallet bidragssaker utover i 1952 økte, meldte UD til Sosialdepartementet at man ikke hadde midler til å fortsette forskottingen til mødrene.⁹⁴ Ordningen hadde altså vært avhengig av at antallet var lavt.

Hvor store midler kan ha kommet inn direkte til Militærmisjonen? Hvor mange har betalt inn sine bidrag dit? Det totale antallet østtyske saker var lavt. Det kan se ut til at det var seks fedre som gjorde dette, men tallet er usikkert. Det finnes ikke innbetalingsbilag eller kvitteringer fra denne tiden i Militærmisjonen. Vi har undersøkt om det finnes slike bilag eller spor av motsvarende utbetalinger i Norge, men uten resultat.⁹⁵ Derimot finnes det i Militærmisjonens arkiv i Riksarkivet kvartalsvise oversikter over bidrag som er overført UD fra 1962-67, som kan gi en indikasjon.⁹⁶ Innbetalingene 4. kvartal 1962 utgjorde DM 2669,20, var på det høyeste 2. kvartal 1963 med DM 3633,66, og sank til DM 870 3. kvartal 1966. Antallet innbetalinger framgår ikke. Men at summen av beløpene sank etter 1963 er ikke urimelig. Antallet krigsbarn som ble født i 1946 var selvsagt lavere enn i 1945. Da var de fleste krigsbarna over 18 år.

Det er ikke usannsynlig at også andre enn østtyske fedre omfattes av oversikten. For det første må vi anta at fedre fra vestsektorene i Berlin også betalte inn kontant, selv om vi ellers ikke har funnet henvisning til denne gruppen. For det andre er det opplyst at dette ikke var en uvanlig måte å overføre penger hjem på, på steder der det var vanskelig å få banker til å utføre slike oppdrag.⁹⁷ Så oversikten inneholder rimeligvis også slike, selv om hovedtyngden trolig er bidrag.⁹⁸

I 1953 ble det gjort et nytt forsøk på å arrangere overføringene til Norge via en tredjepart, det kommersielle selskapet Norsk Kompensasjonshandel A/S (Norkompens).⁹⁹ Men selskapet var lite villig til å gå inn i saken, og mente at det "ikke består noen tekniske vanskeligheter ved direkte overføringer fra Deutsche Notenbank til Norges Bank av beløp av denne art". Et forsøk på likevel å finne et arrangement med at fedrene betalte sine bidrag inn til selskapet ser ut til å ha strandet.¹⁰⁰ Østtyske myndigheter ser ut til å ha avvist dette året etter, i det minste for

⁹³ Kursen på en østmark var fastatt til en vestmark (DM), svarende til kr. 0,50. Svartebørskursen var betydelig svakere.

⁹⁴ UD til Sosialdepartementet 6.6.52, 8.25.1, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

⁹⁵ Rådgiver Per Andreassen i regnskapsenheten i UD opplyste 22.4.99 at regnskapsbilag fra Militærmisjonen i Berlin eldre enn 10 år er makulert, i tråd med vanlig praksis for oppbevaringsplikt for regnskapsbilag etter regnskapsregelverket.

⁹⁶ Militærmisjonens regnskaper Bd. VI 1963-1967, 2.7, Den norske militærmisjonen i Berlin, 1, RA.

⁹⁷ Opplyst av tidl. ambassadør i DDR, Egil Amlie 3.5.99.

⁹⁸ Det var heller ikke uvanlig å overføre bidrag på denne måten har vi fått opplyst av UD i møte 4.6.99.

⁹⁹ UD til Sosialdepartementet 20.5.53, 8.25.3, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

¹⁰⁰ Norges Bank til Sosialdepartementet 4.6.53, samme.

forpliktelser som var inngått før kapitulasjonen.¹⁰¹ Et annet spørsmål var hvilken vekslekurs man kunne oppnå via en tredjepart. Sosialdepartementet mente at det ikke ville være regningssvarende å fortsette innkrevningen i østsonen med et betydelig kurstap.

Mens UD i vestsonen som referet, hadde inngått en fast avtale med et privat institutt, som fikk betalt i stykkpris for hver bidragssak det arbeidet med, avslo UD å ta på seg noen nye kostnader for tilsvarende arbeid i østsonen. I det hele tatt var holdningen nå at man "ber om at arbeidet med bidragssakene i østsonen begrenses til de tiltak som kan settes i verk uten at det vil medføre utgifter."¹⁰² Sosialdepartementet henla fra nå av alle nye saker mot fedre fra østsonen. Det betød at de kvinnene som henvendte seg til departementet for å finne tyske fedre med tanke på å oppnå rettskraftige dommer i Tyskland, ikke lenger fikk slik hjelp. I praksis betød det at arbeidet med å fremme slike saker utfra arbeidet med arkivsakene fra krigen også stoppet. Hvor mange saker en kunne forvente i østsonen, er ikke godt å si. Men hvis vi sammenlikner med antallet saker i vestsonen og folketallene i de to områdene, må det i det minste dreie seg om flere hundre saker.

De sakene man hadde gående, ble ivaretatt av en østtysk advokat, som ble betalt stykkpris.¹⁰³ I 1955 ble også dette stoppet av UD. Hvordan skal virkningene av denne drastiske beslutningen vurderes? Det synes nokså klart at man på norsk side hadde et reelt valg. I UD var det forskjellige oppfatninger av spørsmålet. Det var ikke klart at de negative østtyske holdningene til å finne praktiske løsninger ville fortsette. Imidlertid ser det ut til at man fra norsk side, og særlig i Militærmisjonen i Berlin, på midten av 50-tallet hadde en klar oppfatning av å befinne seg i frontlinjen for den kalde krigen. Mistenksomheten om at østtyskerne brukte enhver anledning til styrke kravet om anerkjennelse av staten DDR, var sikkert ikke ubegrunnet. Man var fra norsk side vare på ikke å bli brukt mot amerikanske og vesttyske interesser. På den andre siden er det vanskelig å forstå at man ikke fortsatt kunne registrere og fremme saker for østtyske domstoler, og på den måten sikre at innbetalingene på de etablerte kontoene foregikk etter det innarbeidede systemet. Vi må her anta at et ikke lite antall norske kvinner kunne ha nydt godt av dette hvis forskotteringen hadde fortsatt, fordi man nå var igang med de store sosialreformene som skulle fange opp alle, lov om sosial omsorg (1964), lov om morstrygd (1964) og folketrygdloven med tilleggspensjoner (1966), men ganske særlig fordi man nå i Norge var igang med arbeidene med en ny lov som ville gi forskott i alle bidragssaker (1956).

En barnemor henvendte seg til Sosialdepartementet med spørsmål om hvor det ble av pengene fra barnefaren i Leipzig. En saksbehandler foreslo i den forbindelsen at man nå igjen burde starte med forskotteringen selv om forholdene med sperrekontoen ikke endret seg. Han pekte også på at kvinnen ville tape på at utbetalingene ble utsatt til forskotteringsloven kom, fordi loven ikke ville få tilbakevirkende kraft, men først ville gjelde fra 1957. Endelig mente han at de østtyske bidragssakene sto i en særstilling, da beløpene jo allerede var innbetalt på en konto som hørte til den norske staten, og følgelig var bokført i statsregnskapet. Regnskapsmessig kunne det ikke kalles forskottering, men utbetaling av allerede innbetalt bidrag, etter hans oppfatning.¹⁰⁴ Hans utspill førte imidlertid ikke til at forskottsbetalingene kom igang igjen.

¹⁰¹ Militærmisjonen til UD 29.4.54, samme.

¹⁰² Notat 13.2.53, samme.

¹⁰³ Dr. jur. Wilhelm Stark, Berlin O 112, Wühlischstrasse 58, II.

¹⁰⁴ V. Heiberg til M. Langholm 6.1.56, 8.25.3, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

Nye purringer fra Militærmisjonen til Berliner Stadtkontor førte ikke til at banken endret standpunkt. Man henviste til at utbetaling fra kontoen til staten Norge forutsatte et statlig mellomværende, som ikke var tilstede ved at Norge ikke anerkjente DDR.¹⁰⁵ Imidlertid opplyste banken at man ikke lenger ville godskrive bidragsbeløpene Militærmisjonens sperrekonto, men innbetale dem på en egen konto for hver enkelt bidragssak, slik at de bidragsberettigede kunne bruke beløp inntil 15 DM pr. dag ved besøk i øst. Militærmisjonen protesterte, og hevdet at norske myndigheter representert ved kommunen, hadde krav på beløpene i de tilfelle hvor det var utbetalt forskott i henhold til den nye loven om dette.¹⁰⁶ Det var også et spørsmål om hvem som hadde krav på rentene, i følge Militærmisjonen.¹⁰⁷ I et senere brev anbefalte Militærmisjonen å godta ordningen, og fikk støtte fra UD. Den nye ordningen behøvde ikke å bety at Militærmisjonen mistet oversikten, hvis man så langt hadde orden på de innsendte kvitteringene.¹⁰⁸ I juli 1961 godtok også Sosialdepartementet forslaget.¹⁰⁹ Den gamle kontoen omfattet da 60 saker på tilsammen DM 108 769, hvorav et beløp på DM 3 049 var oppført som kontantbeholdning. Dette var resten av de pengene som krigsbarnfedre fra østsektoren i Berlin hadde betalt direkte til misjonen. For at ikke kontantbeløpet skulle gå tapt, hadde misjonen forsøkt å veksle de inn under den østtyske valutareformen i 1957. Pengene ble da inndratt av banken, og man fikk beskjed om at det ikke var lov å ta imot direkte innbetalinger på den måten. Rentene utgjorde ialt DM 13032.¹¹⁰

Når det gjaldt beregning av hvilke rentebeløp som skulle tilfalle de nye enkeltkontoene, oppsto det et problem som Militærmisjonen ikke klarte å håndtere. Samlekontoen som man hittil hadde brukt hadde et samlet rentebeløp, som nå måtte fordeles. Men hvordan? I et brev til UD klagde Militærmisjonen over at det var et meget stort arbeide å finne ut av dette når man ikke hadde en regnemaskin.¹¹¹ Problemet ble ikke løst, og det kom til å forfølge saken helt til beløpene ble endelig avregnet og utbetalt, men uten at man var sikre på løsningen.

Med jevne mellomrom kom bidragssaken i Øst-Tyskland opp igjen. I 1963 ga Norges Bank tillatelse til overføring av bidrag fra Norge til Øst-Tyskland, og det var da ikke urimelig å anta at det måtte la seg gjøre motsatte vei. En liknende tillatelse på generelt grunnlag fulgte i 1965. Ved disse anledninger ble det igjen forsøkt om det var mulig med kompensasjonsordninger gjennom tredjeparter, men uten resultat. I 1964 ba Bærum Overformynderi UD om bistand for å overføre et arvebeløp, men Militærmisjonen anbefalte at man ikke rettet noen henvendelser til Deutsche Notenbank i slike saker, fordi det ville bli brukt av østtyske myndigheter for å oppnå diplomatiske forbindelser.

I forbindelse med en bidragssak i 1966 anbefalte UD at man gjorde et nytt forsøk via Norges Bank, siden en ny henvendelse fra Militærmisjonen neppe ville gi resultater.¹¹² Nytt i saken var at overføringene til personer i Øst-Tyskland nå ikke var ubetydelige. I tilknytning til en bidragssak i 1967 ble de anslått til over en 1,5 - 2 års periode til omlag kr. 50.000. Pengene ble

¹⁰⁵ Berliner Stadtkontor til Militærmisjonen 28.4.61, samme.

¹⁰⁶ Lov av 2. april 1957 om forskottering av oppfostringsbidrag.

¹⁰⁷ UD til Sosialdepartementet 18.5.61, 8.25.3, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

¹⁰⁸ UD til Militærmisjonen 13.3.61, 80.5/7 A IV UD's arkiv.

¹⁰⁹ Sosialdepartementet til UD 3.7.61, samme.

¹¹⁰ Militærmisjonen til UD 21.2.62, samme.

¹¹¹ Militærmisjonen til UD 21.4.61, samme.

¹¹² Notat 3. Handelspolitiske kontor 20.12.66, 80.15.451/51, UD's arkiv.

direkte overført fra Norges Bank til Deutsche Notenbank. Handelspolitisk avdeling i UD foreslo at man nå også burde få ordnet opp i de "relativt sett bagatellmessige mellomværende som har så stor betydning for enkeltpersoner på begge sider."¹¹³ Politisk avdeling hadde ingen innvending til å ta et nytt initiativ. Handelspolitisk avdeling mente at forutsetningen da måtte være at Norges Bank sto for kontakten, og ikke Militærmisjonen eller ambassaden. "Merkelig! Norges Bank er jo en statsbank", bemerket 3. Rettskontor til forslaget. Kontoret insisterte på at forslaget ble forelagt Militærmisjonen og eventuelt også utenriksråden før det ble gitt noe grønt lys til Norges Bank, og byråsjefen påførte en kommentar om at han var forbauset over at et slikt forslag kunne fremmes uten betenkeligheter.¹¹⁴

Striden om hva man skulle gjøre, fortsatte i UD. Man var bekymret for hvilken reaksjon det kunne bli på NATO-hold hvis Norge foretok seg noe som østtyskerne kunne utnytte.¹¹⁵ I realiteten var det imidlertid nå slik at flere land hadde innledet et rent teknisk samarbeide med DDR om bidragssaker, blant annet Belgia. Danmark og Nederland hadde samme holdninger som Norge. Presset på å finne en løsning fortsatte, og i mangel av gjennomslag lot 3. Handelspolitisk kontor firmaet Norkompens ta opp med østtyskerne i uformelle former om man kunne finne en praktisk løsning på denne gamle saken. Selv om den østtyske motparten var velvillig og lovet å skulle ta saken opp i Berlin, hadde direktøren i Norkompens ingen tro på en løsning. Det beste var at man nå la bort barnebidragssaken var hans råd.¹¹⁶ "Ja, det er jo det jeg har hevdet hele tiden!", noterte byråsjefen i 3. Rettskontor. Kontoret hadde hele tiden argumentert mot initiativene for å finne en løsning.

Snarere enn en oppmyking, ser det nå ut til å ha skjedd en tilstramming. En norsk mor etterlot seg ved sin død i 1970 i Norge et krigsbarn i DDR. Gutten var født i 1942, og hadde vært Lebensbornbarn. Han hadde rett på arv etter sin mor. 3. Rettskontor satte seg på et prinsipielt grunnlag mot at arven kunne overføres, på tross av den kanalen Norges Bank hadde etablert for liknende formål tidligere.¹¹⁷ Vi antar at gutten måtte betraktes som norsk statsborger etter både norsk og tysk lov, selv om han var bosatt i DDR, og hadde rett på å bli behandlet som norsk statsborger bosatt i hvilket som helst fremmed land. Å stoppe eller hindre utbetalingen av hans morsarv var neppe i tråd med internasjonal rett. Men i denne saken som i bidragssakene, kan det se ut som at hensynet til enkeltindividene spilte mindre rolle enn den diplomatiske boikotten av DDR.

En annen sak fra slutten av året viste imidlertid at Norges Bank fortsatt ignorerte UD's forsøk på å holde en prinsipiell avvisende holdning til DDR. UD ble forelagt spørsmål om overføringen av pensjonen for enken etter den norske honorærkonsul i Dresden, og det viste det seg da at Norges Bank forlengst hadde ordnet utbetalingen via Deutsche Notenbank, så og si bak UD's rygg. 5. Politiske kontor i UD fant da ut, i motsetning til i ovennevnte arvesak, at dette var en honorær sak som "ikke tas opp på prinsipiell basis".¹¹⁸ Men UD benyttet seg av anledningen til å be om et møte med Norges Bank, hvor banken ble frarådet liknende arrangementer i fremtiden.¹¹⁹

¹¹³ Notat fra UD Handelspolitisk avdeling til politisk avdeling 10.1.67, 80.5/7 A IV, UD's arkiv.

¹¹⁴ Påskrift 8.3.67 på Notat fra Aaslund 3.3.67, samme.

¹¹⁵ Notat til Ansteensen fra Riise 15.3.67, samme.

¹¹⁶ Notat til UD 8.12.67, samme.

¹¹⁷ Notat 20.11.70, samme.

¹¹⁸ Notat 7.10.70, 80.5/7 A V, UD's arkiv.

¹¹⁹ Notat 14.10.70, samme.

DDR's bestrebelser på å oppnå diplomatisk anerkjennelse skal ikke behandles her.¹²⁰ En av forutsetningene var at den vesttyske forbundsrepublikken, som forlengst var anerkjent som en suveren stat av de fleste stater i vest, innledet til dialog og samarbeid med østblokkstatene. Til slutt ledet dette også til normale forbindelser mellom Norge og DDR, og frigiving av de sperrede barnebidragene. I februar 1973 kom en øst-tysk delegasjon til Norge for å avklare spørsmål i tilknytning til etablering av diplomatiske forbindelser. I forhandlingene med norske myndigheter ga den tilsagn om overføring av de sperrede beløp i Deutsche Notenbank til norske barnemødre.¹²¹

5. Nye DDR-saker utfra annonseringen i 1973

I begynnelsen av januar 1973 lot UD rykke inn en kunngjøring i lokalpressen om framsettelse av eventuelle krav overfor Øst-Tyskland. I annonsen nevnte man "norske aktiva, tilgodehavener og andre økonomiske rettigheter" som eksisterte pr. 8. mai 1945 eller senere.¹²² Barnebidrag fra østtyske fedre var overhodet ikke nevnt i annonsen. En mor til et krigsbarn henvendte seg likevel til bidragsfogden i Narvik etter at hun hadde lest annonsen, og lurte på om hun nå kunne få de barnebidragene som den tyske faren hadde innbetalt. Bidragsfogden kunne ikke svare, men tok saken opp med fylkesmannen i Nordland, og slik vandret den videre til Sosialdepartementet og kom til UD, uten at noe helt klart svar ble gitt. "Utenriksdepartementet er oppmerksom på også saker av denne art, og spørsmålene er nevnt i de forhandlingene som er ført med Øst-Tyskland", ble det svart.¹²³

Slik annonsen var formulert, kunne den vanskelig oppfattes som å ha noe som helst med barnebidrag å gjøre. Den henvender seg ikke til barnemødre eller krigsbarn, men til personer som hadde eiendomskrav eller rent finansielle fordringer. De som formulerte teksten til annonsen, hadde neppe heller barnebidrag i tankene. Dette hadde vært lite framme etter at UD hadde avblåst å reise nye saker i 1953, og senere hadde holdt fast på denne avgjørelsen, på tross av nye henvendelser. Men det kan virke nærmest uforståelig at ikke de saksansvarlige i UD så behovet for å henvende seg til de mødrene som hadde forsøkt å reise nye saker etter 1953, men som var blitt avvist, og til mødre som var i en liknende situasjon. Ikke bare var det grunn til å regne med at det store flertall av disse kvinnene hadde økonomiske interesser knyttet til annonsen fordi de satt i beskjedne økonomiske kår, men staten hadde på grunn av de ulike tilbakebetalingsordningene økonomiske interesser av at farsbidragene ble utbetalt. Det er derfor underlig at annonsen ikke spesielt nevnte barnebidrag. Men i tillegg er det et spørsmål om ikke disse kvinnene burde blitt spesielt tilskrevet av UD.

På tross av den uklare teksten i annonsen, kom det likevel en rekke henvendelser til UD om barnebidrag de første dagene etter at annonsen hadde stått på trykk. UD hadde neppe ventet mange henvendelser, og var dårlig forberedt på nye saker. Man ordnet likevel med at de fleste som henvendte seg, fikk et standardsvar i posten, hvor man ba om opplysninger om farens navn og om tvangsgrunnlag forelå. De fleste sakene skjedde det ikke mer med. Noen få ble tatt opp,

¹²⁰ Se Eriksen og Pharo (1997), s. 220.

¹²¹ Møtet i UD 25. 1.73, UD til Dragsnes 5.2.73, 80.15/1 C UD's arkiv .

¹²² Annonsen ligger i 80.15/1 C Bidragsaker der mannen er borger av DDR, UD's arkiv.

¹²³ Fylkesmannen i Nordland til Sosialdepartementet 21.2.73, 8.25.3, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

og noen av dem igjen til slutt med resultat. Vi skal her kort referere hvilke saker og hva henvendelsene tok opp.¹²⁴

En kvinne fra Aust-Agder skrev i brev av 25. januar 1973 at hun hadde en datter med en tysk soldatfar. Datteren var født i 1941. Moren hadde aldri mottatt bidrag. UD sendte henne standardsvaret, men fulgte opp saken. Det viste seg etter hvert at faren hadde rømt fra østsonen og forsvunnet i vestsonen.

En ung mann fra Troms henvendte seg til UD 5. februar. Han skrev at han var født i 1943. Hans far, som var bosatt i Potsdam, var forsvunnet. Familien hadde aldri mottatt noe bidrag. Harstadmannen fikk standardsvaret fra UD noen dager senere. I et nytt brev la han ved ytterligere dokumenter og opplysninger. UD skrev tilbake 15. februar og pekte på at sak ikke kunne reises hvis det ikke forelå tvangsgrunnlag. Det hevdet de ikke forelå i hans tilfelle. Deretter returnerte man dokumentene, og avsluttet saken.

En kvinne henvendte seg til UD via advokat. Hun hadde giftet seg i september 1945 med sin tyske kjæreste, og ble sendt med ham til Tyskland. I 1948 fikk de en sønn. I 1961 ble hun skilt og tilkjent ansvar for parets sønn, et barnebidrag på 15 DM, og del av felles bo. Nå hadde hun fått tilbake sitt norske statsborgerskap, og hadde bosatt seg på Sørlandet sammen med sin nye mann, en amerikansk statsborger. Saken var som den forrige, ikke registrert i UD's materiale, men UD svarte likevel at man skulle ta den opp med østtyske myndigheter.

En kvinne fra Sør-Vestlandet skrev 5. februar til UD og opplyste at hun hadde et barn med en tysk soldat. Barnet var født i 1941, og saken hadde vært en Lebensborn-sak. Hun hadde alle data på faren. Han var imidlertid forsvunnet. En uke senere mottok hun standardsvaret fra UD, som informerte om at med mindre det forelå tvangsgrunnlag kunne saken ikke fremmes.

Den 12. februar skrev en kvinne fra Aust-Agder til UD og opplyste at hun hadde en datter med en tysk soldat. Datteren var født i 1946. Hun kunne gi utførlige opplysninger om faren, som bodde i Leipzig. Hun hadde ikke mottatt et øre fra Tyskland. Hun mottok fire dager senere standardsvaret fra UD. UD mente at saken var håpløs, fordi det ikke var innbetalt bidrag i DDR. "Man antar at det er nytteløst å søke krav om bidrag fremmet gjennom de øst-tyske myndigheter", kommenterte en tjenstemann.

En mann fra Troms skrev 12. februar til UD og viste til at han hadde sett et oppslag noen år tidligere om krigsbarnas krav. Han lurte nå på om annonsen gjaldt dette. Han var født i Bergen i 1943, og ga de nødvendige personopplysningene for sine foreldre. Han mottok også Uds standard svar to dager senere.

En kvinne fra Akershus henvendte seg til UD 6. februar med spørsmål om de to kontoene i Deutsche Notenbank. Hun hadde selv korrespondanse med banken fra 1961. I hennes tilfelle var saken klar, selv om det kan se ut til at UD ikke helt fattet dette med en gang. Hun fikk iallfall også Uds standard svar. Etter en rekke nye brev endte saken med at hun 30. juni 1975 fikk overført kr. 8 951,65 fra DDR. Beløpt ble utbetalt på sjekk til hennes navn og ordre, og kvittering

¹²⁴ Ligger i 80.15/1 C I, UD's arkiv.

ligger i UD.¹²⁵

En mann fra Sogn og Fjordane skrev 7. februar til UD og fremmet krav om barnebidrag på vegne av sin mor. Farens persondata var kjent, men hans skjebne var ukjent. UD sendte ham sitt standardsvar uten å se nærmere på saken.

En kvinne fra Vestfold skrev og ba UD om hjelp til å overføre et beløp fra en Jena-bank til sin norske sønn i Vestby. Saken hadde ikke direkte noe med barnebidrag å gjøre. Hun hadde vært gift med barnefaren og bosatt i Tyskland.

En kvinne i Buskerud henvendte seg 20. februar til UD med krav om barnebidrag fra den tyske barnefaren til sønnen. Barnefaren bodde i Hartz. Hun hadde ikke mottatt bidrag etter 1945. Hun fikk Uds standardsvar, med spørsmål om ytterligere opplysninger.

En advokat henvendte seg 13. februar på vegne av en kvinne med krav på barnebidrag til sønnen, som var født i 1943. Farens skjebne var ukjent. Advokaten mottok standardsvar 27. mars, hvor det opplyses at arverett i Tyskland utenfor ekteskap kom først fra 1970.

Noen henvendelser var svært spesielle. En kvinne skrev 21. februar at hun ble norsk statsborger i 1931, etter at foreldrene skilte seg i 1927. Faren døde i Tyskland i 1962. Hans underholdsbidrag til moren og datteren i Norge var innbetalt på konto i Allgemeine Deutsche Credit Anstalt, og nå ville hun ha hjelp til å få overført pengene. Også her ble standardsvaret sendt, på tross av at saksbehandlerne mente at saken burde søkes ordnet. Den hadde ikke tidligere vært behandlet i UD. Men i oktober 1974 skrev ambassaden i Berlin til UD om at kravet likevel må henlegges, siden statsbanken i DDR har avvist dem med henvisning til at det aktuelle kredittinstituttet ble nedlagt i 1945. Det hadde ingen hensikt å reise saken på nytt. Men ambassaden mente at UD burde overveie å ta saken opp som fordringer innen rammen av erstatningsforhandlingene Norge - DDR.

Den 27. februar skrev en lensmann i Nordland til UD om en kvinne som gjentatte ganger hadde henvendt seg til ham med anmodning om bistand til å få utbetalt det beløp hun hadde innestående på sperrekonto i Øst-Berlin.¹²⁶ UD skrev tilbake til lensmannen 5. mars og opplyste at "...den øst-tyske delegasjon som i januar 1973 var i Oslo for å drøfte spørsmålet om opprettelse av diplomatiske forbindelser mellom Norge og (DDR) ga tilsagn om å ta opp med Statsbanken i DDR spørsmålet om overføring til rettighetshavere i Norge (av barnebidrag)." Som vi skal se, kom denne saken til slutt til utbetaling, men ikke til kvinnen selv.

En ny sak som kom inn som krav, ble imidlertid ikke tatt opp, med den begrunnelsen at den ikke tidligere var reist overfor UD. I denne saken var farsskapet erkjent.

Kontoen med de sperrede innskudd var pr. 1970 kommet opp i DM 135 949. DDR var nå i ferd med å bli anerkjent av Norge, og det var ikke lenger noe som var til hinder for utbetaling av de aktuelle midlene i nær framtid, regnet man med.¹²⁷ Man holdt fast ved ikke å reise nye saker.

¹²⁵ Kvittert mottatt 29.7.75, 80.15/1 C I, UD's arkiv.

¹²⁶ 80.15-681/51 og 80.15-863/52, UD's arkiv.

¹²⁷ UD til ambassaden i Berlin 30.5.73, samme.

Ikke fordi det ikke fantes flere saker, som vi har vist her. Som vi har sett, var grunnene til ikke å reise flere dels rent politiske, dels de små utsiktene til å få utbytte av strevet.

Vi har her tatt med de fleste henvendelsene som Du fikk etter annonsen i januar 1973. Det var ikke mange. Antallet saker i DDR fra tiden før 1953 var ikke flere enn 60 da UD bestemte seg for å slutte å fremme nye saker etter at østtyskerne frøs innbetalingskontoene. Sett i forhold til antallet bidragssaker i Vest-Tyskland, burde tallet på saker i øst vært mange ganger så høyt.

Det er liten tvil om at UD i 1953 kunne valgt en annen linje. De kunne, som i Vest-Tyskland, gått ut med en bred registrering av saker, tatt ut farsskapsstevninger i de tilfellene der det var behov for det, for endelig å innkreve beløpene til de aktuelle kontoene, selv om de var sperret for utbetaling. Både UD og Militærmisjonen i Berlin var inne på denne muligheten, men valgte, oppgitt over vanskene med utbetalingene og inspirert av den generelle politiske uviljen mot DDR, i stedet å avslutte arbeidet.

Da man endelig kom så langt som til å annonsere i forbindelse med krav i DDR, ble som vi har sett, heller ikke annonsen utformet med tanke på å få henvendelser om barnebidrag, og det er ikke tvil om at mange kvinner som hadde høyst legitime rettigheter i realiteten på denne måten ble holdt i uvisse. Det er liten tvil om at dette var i tråd med innstillingen fra Uds side, hvor man for lengst hadde gitt opp å komme noen vei med DDR. Da det endelig kom en åpning for å fremme nye saker, var UD ikke forberedt på å følge opp.

Det var anerkjennesspørsmålet som hadde stått hindrende i veien for å løse bidragssakene i DDR. Da DDR valgte å bruke bidragssakene i sin streven på å bli behandlet som en stat på linje med Vest-Tyskland, var det norske mødre og deres barn som fikk lide. For så vidt var dette en valgt linje fra norsk side. Norge hadde valgt å anerkjenne den ene av de to tyske statene, og problemene oppsto som følge av denne forskjellsbehandlingen. Det er ikke urimelig å anta at en tilsvarende politikk overfor Vest-Tyskland kunne ha ført til en tilsvarende underrepresentasjon av antallet bidragssaker. Her bør vi også føye til at det kan se ut som at de foreldelsesfristene som gjaldt i Vest-Tyskland, ikke gjaldt for DDR, og at sakens spesielle utvikling fra 1953 til 1973 tilsa at det burde være aktuelt å forhandle seg fram til en spesiell tidsfrist.

Den negative holdningen i UD viser seg også i standardsvarene som blir sendt de som likevel fanget opp annonsen. Svarene ble i de fleste tilfellene sendt prompt samme dag, uten undersøkelser i departementsarkivene. Dateringene av brevene viser dette.

Kontrasten til praksis i behandlingen av norske bidragssaker fra samme tidsrom, 1973-1975, er iøynefallende. En norsk mor ville ha krav på minstebidrag og fått det utbetalt etter forskottsloven, og bidragsfogden ville innkrevd barnefaren.

6. Utbetalingen

Alle de 60 bidragsbeløpene i DDR kom, som vi skal se, helt eller delvis til utbetaling i 1974 og 1975. Men det har vist seg vanskelig å bringe på det rene om beløpene som i sin tid ble innbetalt på konto i DDR eller ble innbetalt kontant i Berlin, faktisk ble utbetalt de bidragsberettigede i Norge på 1950-tallet. I prinsippet gikk ordningen som nevnt ut på at UD skulle betale ut

"motsvarende" bidragsbeløp i norsk valuta. Det er uklart om dette skjedde, selv om det ser ut til at de nevnte bidragsbeløpene var tatt inn i statsregnskapet. Regnskapsmateriale fra Militærmisjonens tid er stort sett makulert, og revisjonsmateriale eller annen dokumentasjon fra Norges Bank fra disse årene finnes heller ikke lenger.¹²⁸

Det mest sannsynlige synes likevel å være at UD fortløpende betalte ut bidragene i Norge, inntil DDR-myndighetene i 1961 sperret Militærmisjonens konto for barnebidrag. En barnemor i Trøndelag som i 1973 skrev til UD i forbindelse med gjenopptakelsen av DDR-sakene, oppga at hun hadde fått utbetalt bidrag i 4 år, før hun fikk opplyst at bidragene ble innsatt på sperret konto.¹²⁹ Eksemplet tyder på at vedkommende har fått penger utbetalt i Norge via UD i de 4 årene før 1961. Spørsmålet om DDR-bidragene faktisk ble utbetalt fortløpende i Norge, ble undersøkt av UD i 1975. Og ambassaden i Berlin foretok i den forbindelse en gjennomgang av materiale ved Militærmisjonen. Det eneste som ble funnet, var noen såkalte kontokort, som viste at bidrag innbetalt av en del bidragspliktige i 1952 var blitt overført til UD med kredittnota. Kredittnotaene var imidlertid makulert, og opplysningene på kontokortene lot seg derfor ikke kontrollere. Militærmisjonen fant likevel at en måtte gå ut fra beløpene var blitt overført til UD.¹³⁰

Problemet med de 60 bidragsbeløpene i DDR ble gjenopptatt fra norsk side på 1970-tallet. I UD viste en til at Norges Bank helt fra 1964 hadde overført såkalt ikke-kommersielle beløp til Øst-Tyskland, blant annet pensjon til en norsk borger. DDR hadde "uten videre" tatt imot beløpene fra Norge, men uten å åpne for overføringer i motsatt retning, fra Øst-Tyskland til Norge. UD og Norges Bank ble enige om at banken skulle underrette UD dersom det bød seg en anledning til å få kontakt med DDRs statsbank - Deutsche Notenbank - og dermed få tatt saken opp igjen, med sikte på å få frigitt midlene.¹³¹

UD tok opp bidragssaken på et møte med DDRs handelsrepresentasjon i Norge 13. november 1970. DU orienterte om "...de utestående tilgodehavender av barnebidrag", og tok til orde for at den praktiske ordning som ble benyttet for overføringer til DDR, også måtte også kunne benyttes for overføringer andre veien. Den øst-tyske representanten lovet å forelegge saken for sine hjemlige myndigheter.¹³² Det skulle imidlertid gå nærmere to år før DDR ga svar på den norske forespørselen.

På et nytt møte i UD 25. september 1972 sa sjefen for den øst-tyske handelsrepresentasjonen at en på DDRs side nå var villig til å drøfte spørsmålet om overføring. Men drøftingene måtte finne sted mellom Norges Bank og DDRs statsbank. Og målet for drøftingene skulle være å nå fram til en 'overenskomst' eller en 'ramme' for overføringene. Til dette svarte UD at barnebidragene burde kunne overføres til Norge uten forutgående forhandlinger, på samme måte som sosialytelser alt var blitt overført fra Norge til DDR, det vil si over clearingkontoen i Norges

¹²⁸ Opplyst av Norges Banks sentralarkiv ved Elisabeth Eriksen 23.4.99. Vi har i tillegg undersøkt om Riksrevisjonen oppbevarer regnskapsbilag fra Militærmisjonen i Berlin. Dette er ikke tilfelle, i følge seksjonsleder Harald Haugen 3.5.99.

¹²⁹ Sak merket DDR (28), 80.15-681/51 og 80.15-863/52, UD's arkiv.

¹³⁰ Militærmisjonen i Berlin til ambassaden i Berlin, 3.11.75. 80.5/7 V, UD's arkiv.

¹³¹ "Overføring av øst-tyske barnebidrag" av Gerd Aaslund i 3. Rettskontor 14.10.70, samme.

¹³² Notat av Olav Sole, 5. Politiske kontor 18.11.70, samme.

Bank.¹³³ UD mente etter alt å dømme at DDR forsøkte å bruke barnebidragssaken som brekkstang for å oppnå en formell overenskomst med Norge, og dermed en indirekte, diplomatisk godkjenning.

Hele barnebidragsproblemet kom i et annet lys da Norge i 1973 hadde anerkjent DDR, trodde en i UD. Nå gikk en der ut fra at saken lett burde kunne løses.¹³⁴ Ambassaden i Berlin meldte 27. juni til UD at en hadde vært i kontakt med de øst-tyske myndigheter, og fått opplyst at spørsmålet om overføring av barnebidrag fra fedre i DDR fortsatt bare kunne løses ved forhandlinger mellom Norges Bank og Staatsbank der DDR. I UD vakte den øst-tyske holdningen stor irritasjon, og det ble foreslått å koble frigjøringen av barnebidragene til de kommende forhandlingene om en handelsavtale mellom de to landene. I en påtegning på den nevnte meldingen fra ambassaden i Berlin foreslås det at DDR underrettes om at det ikke blir noen handelsavtale hvis de fortsatt bare viser vrangvilje.¹³⁵

Den norske reaksjonen på DDRs holdning ble til syvende og sist at UD instruerte ambassaden om å gjøre det klart at spørsmålet etter norsk oppfatning ikke kunne være gjenstand for forhandlinger, og videre at Norge aktet å reise barnebidragssaken under drøftingene om en handelsavtale med DDR.¹³⁶ UD prøvde samtidig å delvis imøtekomme det øst-tyske kravet om at saken skulle løses mellom Norges Bank og Staatsbank der DDR. I et brev at 6. august anmodet DU Handelsdepartementet om å be Norges Bank snarest mulig rette en direkte henvendelse til statsbanken, der Norges Bank erklærte seg beredt til å ta imot de øst-tyske barnebidragene, og formidle videre til mottakerne.¹³⁷

Utfallet ble at DDR bøyde av. Ambassaden i Berlin meldte 22. november til UD at den underhånden hadde mottatt meddelelse fra DDR-myndighetene om at deres statsbank nå ville ta direkte kontakt med Norges Bank om tekniske sider ved spørsmålet om overføring av underholdsbidragene til Norge. "Det ble uttalt at man tok sikte på å få overføringen effektivt i løpet av noen uker", skrev ambassaden.¹³⁸

Etter kontakt mellom de statsbankene, ble det i mars 1974 opprettet en samlekonto i Norges Bank for de 60 bidragssakene som hadde stått på de to sperrede kontiene i Deutsche Notenbank.¹³⁹ Nå fremmet UD også 8 ytterligere saker, og noe senere 4 til. Statsbanken i DDR stilte seg positivt til å ta opp de nye bidragssakene på samme måte, men ba om fullmakter og flere opplysninger for 10 personer i et eget vedlegg.¹⁴⁰ 12. juni 1975 ble vel 35 000 kroner overført til 3 mødre i Norge.¹⁴¹ 30. juni ble den ene utbetalt med sjekk direkte i posten, som hun omgående kvitterte for.

¹³³ "Samtale 25. september 1972 mellom byråsjef Mevik og sjefen for den øst-tyske handelsrepresentasjon Peter Hintzman", samme.

¹³⁴ UD til ambassaden i Berlin 30.5.73, samme.

¹³⁵ Ambassaden i Berlin til UD 27.6.73, samme.

¹³⁶ UD til ambassaden i Berlin 21.8.73 og ambassaden i Berlin til UD 10.9.73, samme.

¹³⁷ UD til ambassaden i Berlin 21.8.73, samme.

¹³⁸ Ambassaden i Berlin til UD 22.11.73, samme.

¹³⁹ Ambassaden i Berlin til UD 22.3.74, 80.15/1 C, UD's arkiv.

¹⁴⁰ UD til advokat Hans Nygård 22.10.74, samme.

¹⁴¹ UD til Norges Bank 12.6.75, samme.

I oktober 1974 var de sperrede beløpene i de opprinnelige bidragssakene blitt overført fra Øst-Tyskland til Norges Bank.¹⁴² Saksgangen i de 60 DDR-sakene var deretter som følger: UD sendte i oktober 1974 i hvert enkelt sak et brev til Sosialdepartementet vedrørende de frigitte barnebidragsbeløpene.¹⁴³ Brevet opplyste om beløpets størrelse, og spurte hvem pengene skulle overføres til.¹⁴⁴ Sosialdepartementet foretok deretter undersøkelser, blant annet gjennom å ta kontakt med de aktuelle fylkesmenn og bidragsfogder. Departementet skrev 12. februar 1975 til Fylkesmannen i Bergen og Hordaland: "En viser til ekspedisjon sist herfra av 6. september 1954 og til vedlagte gjenpart av UD's ekspedisjon av 9.oktober 1974. En ber opplyst til hvem beløpet skal overføres - adresse, kontonr. etc. En ber om hurtig ekspedisjon."¹⁴⁵

Sosialdepartementets behandling av DDR-sakene tok lang tid. UD sendte i januar 1975 et purrebrev, der det brakte bidragssakene i erindring.¹⁴⁶ Når Sosialdepartementet hadde avklart hvem som skulle motta bidrag, og hvor vedkommende person befant seg, ble det sendt melding til UD. 15. mai 1975 skrev departementet til UD, og opplyste at et av de 60 DDR-beløpene kunne overføres "...bidragsfogden i Oslo postgiro nr. 1630 for utbetaling til bidragsberettigede som bor i Oslo." UD skrev så til Oslo kommune ved bidragsfogden, og sendte vedlagt en sjekk på kr. 598,50. Bidragsfogden kvitterte for mottatt beløp 9. oktober 1975.¹⁴⁷

I flertallet av de 60 DDR-sakene ble beløpet overført bidragsfogd eller lensmann, for videre utbetaling til den bidragsberettigede. I enkelte saker ble beløpet overført direkte fra UD til barnemoren eller barnet, uten at pengene gikk veien om bidragsfogd eller lensmann. UD sendte 29. august 1975 en sjekk på kr. 4895 til et krigsbarn bosatt i Trondheim. Barnemoren selv var på dette tidspunktet død. Det framgår ikke av sakens dokumentet hvorfor dette bidragsbeløpet ble sendt direkte fra UD.¹⁴⁸ Også i en annen sak ble pengene overført fra UD og til bidragsberettigede, men her fremgår det av saken at den lokale bidragsfogden på forhånd hadde opplyst at beløpet skulle sendes barnemoren.¹⁴⁹ Det kan her antas at bidragsfogden har undersøkt om det forelå noe refusjonskrav mot bidragsmottakeren, og funnet at så ikke var tilfelle.

I flere av DDR-sakene foreligger det kvittering for mottatt beløp fra den bidragsberettigede selv, men i de fleste tilfellene kan beløpet bare følges fram til lensmann eller bidragsfogd har mottatt det. Vi må gå ut fra at pengene i neste omgang ble utbetalt til rette vedkommende. Men i noen av sakene ble deler av bidragsbeløpet ikke utbetalt til den bidragsberettigede. Dette gjaldt, som vi alt har vært inne på, de tilfellene der kommunen hadde forskuttert barnebidrag.¹⁵⁰ Det er på

¹⁴² Staatsbank der DDR til F.K. Fostervoll 11.10.74, samme.

¹⁴³ UD til SD 9.10.74, 80.15-681/51 og 80.15-863/52, UD's arkiv. Brevet er lagt ved i mange av bidragssakene fra DDR.

¹⁴⁴ I noen få bidragssaker vedrørende DDR i UD's arkiv lå det også vedlagt et brev fra UD til den bidragsberettigede. I et slikt brev datert 10.10.74 opplyses det at DDR har frigjort de beløpene som innesto på Militærmisjonens sperrede konto for innbetalte barnebidrag: "Beløpet i ovennevnte sak utgjorde pr 17.mars 1961 DM 1928,88. Det gjenstår imidlertid en del formaliteter før beløpet kan oversendes rette vedkommende. I mellomtiden bes det opplyst til hvem beløpet skal overføres." Det er uklart om dette var et standardbrev UD sendte til alle de 60 bidragsberettigede i oktober 1974, eller om bare noen av dem ble tilskrevet på dette tidspunktet. Sak merket DDR (23), samme.

¹⁴⁵ Samme.

¹⁴⁶ UD til SD 9.1.75, samme.

¹⁴⁷ Sak merket DDR (2), samme.

¹⁴⁸ Sak merket DDR (3), samme.

¹⁴⁹ Bidragsfogden i Kristiansund til UD 24.10.74. Sak merket DDR (39), samme.

¹⁵⁰ Militærmisjonen i Berlin skrev 8.3.71 til en bidragsberettiget at den østtyske barnefaren hadde innbetalt tilsammen

grunnlag av Uds saksarkiv ikke mulig å fastslå hvor mange saker dette kan dreie seg om, fordi opplysninger om eventuell refusjon ofte bare finnes i arkivene til de lokale bidragsfogder og lensmenn.

Et lensmannskontor i Nordland skrev 20. februar 1973 til Fylkesmannen, og opplyste at kommunen i den aktuelle bidragssaken hadde gjort krav på refusjon for forskuttert barnebidrag (kr 8700) samt 4 prosent omkostninger (kr 348), til sammen kr 9048. Denne summen ble etter alt å dømme trukket fra bidragsbeløpet, kr.12.431,05, som 21. november 1974 ble oversendt lensmannen fra UD, via Fylkesmannen i Nordland.¹⁵¹

I en annen sak ble pengene fra DDR - kr. 4489,50 - den 31. oktober 1974 sendt fra UD til en lensmann i Nordland, til tross for at barnemoren var bosatt på Østlandet. Det framgår ikke av saksdokumentene hvorfor dette ble gjort. Men det er rimelig å anta at det forelå et refusjonskrav fra hennes tidligere bokommune for forskuttert barnebidrag eller forsorgshjelp.¹⁵²

En spesiell kategori østtyske bidragssaker er de 6 tilfellene der barnefaren hadde betalt inn kontantbeløp til Militærmisjonen. I mars 1961 utgjorde disse kontantbeløpene til sammen 3034,72 tyske mark (DM), i henhold til Militærmisjonens oversikt.¹⁵³ Denne summen inngikk ikke da DDR overførte barnebidragene fra de sperrede kontiene til Norge i 1974.¹⁵⁴ Forklaringen var at Militærmisjonens kontantbeholdning ble inndratt av de østtyske myndighetene i forbindelse med valutareformen i 1957. Og Militærmisjonen skal samtidig ha blitt fortalt at det var ulovlig å motta barnebidrag kontant i østmark. Militærmisjonen mottok en kvittering for det inndratte beløpet, men denne lot seg ikke oppspore da saken ble undersøkt på 1970-tallet.¹⁵⁵ Kontantbeholdningen som ble inndratt i 1957 utgjorde for øvrig ikke 3034,72 østmark, men bare 2.702,59. Differensen - 346,13 mark - hadde Militærmisjonen sannsynligvis brukt til innkjøp av aviser og liknende.¹⁵⁶

Kom beløp tilsvarende de 6 kontantsummene fram til mottakerne i Norge, via UD? Spørsmålet ble forsøkt besvart av UD i 1975 ved at ambassaden i Berlin ble bedt om å undersøke hvordan de kontante innbetalingene i sin tid var blitt bokført av Militærmisjonen.¹⁵⁷ UDs henvendelse ble gjort på bakgrunn av en oppfatning om at den norske staten måtte sies å være ansvarlig for beløpene.¹⁵⁸ Det lyktes ikke å bringe på det rene om pengene var blitt overført til UD for utbetaling i Norge. Militærmisjonens regnskapsbilag fra 1950-tallet var blitt makulert, med unntak av enkelte kontokort fra 1952, som tydet på at noen bidrag var overført UD. Undersøkelsen i 1975 konkluderte likevel med at en "måtte gå ut fra" at alle beløpene var blitt

DM 3058 på Militærmisjonens sperrekonto. "...Deres [sak] står i samme stilling som en rekke andre. (-) Ved et [samlet] oppgjør må man regne med at barnebidrag mottatt fra norske myndigheter kan komme til fradrag." Sak merket DDR (13), samme.

¹⁵¹ Sak merket DDR (5), 80.15.657/51 III, UDs arkiv.

¹⁵² Sak merket DDR (8), 80.15-681/51 og 80.15-863/52, UDs arkiv.

¹⁵³ "Liste over øst-tyske bidragsytere", Den norske militærmisjonen i Berlin 17.3.61, 8.25.3, Nytt 1. Sosialkontor A, 109, SD, RA.

¹⁵⁴ Notat av G. Heiberg 15.5.75, 80.5/7 V, UDs arkiv.

¹⁵⁵ Notat til ambassaden i Berlin fra Militærmisjonen i Berlin ved Maalfrid Stormarken 13.2.74, samme.

¹⁵⁶ Ambassaden i Berlin til UD 21.4.75, samme.

¹⁵⁷ UD til ambassaden i Berlin 6.10.75, samme.

¹⁵⁸ Notat av G. Heiberg 15.5.75, samme.

overført til Norge.¹⁵⁹

Det var denne antakelsen som ble lagt til grunn for Uds utbetaling i Norge midt på 1970-tallet.¹⁶⁰ De 6 kontantbeløpene skulle i prinsippet ikke betales ut, fordi en antok at de allerede på 1950-tallet var kommet fram til de bidragsberettigede via UD. Likevel fikk 3 bidragsmottakere i 1974 og 1975 ved en feil utbetalt beløp tilsvarende kontantsummene. Det later ikke til at det fra Uds ble gjort noe forsøk på å kreve disse pengene tilbakebetalt. Etter all sannsynlighet ble de ført til utgift i Uds regnskaper.¹⁶¹

Status for utbetalingen i de 6 aktuelle DDR-sakene på 1970-tallet kan i ettertid oppsummeres som følger: I DDR-sak nummer 16¹⁶² hadde barnefaren innbetalt 250 mark i kontanter, samt 225 på Militærmisjonens bankkonto. På 1970-tallet ble det utbetalt kr. 1.222,25 til bidragsmottakeren, det vil si 550.45 for mye, fordi kontantbeløpet var blitt medregnet ved en feil. UD gjorde som nevnt den samme feilen også i to andre DDR-saker, nærmere bestemt sakene med nummer 34 og 41, der det ble utbetalt henholdsvis 1076 og 2297 kroner "for mye" i 1974-1975. I DDR-sak nummer 32 hadde den østtyske faren betalt inn 1290 mark på kontoen og 1205 i kontanter. I dette tilfellet ble den relativt store kontantsummen, som ville tilsvart noe over 3500 norske kroner, ikke tatt med i omregningen. De to siste bidragsmottakerne, DDR-sak nummer 37 og 45, fikk ikke utbetalt sine kontantbeløp. Dette dreide seg imidlertid om små summer. Den østtyske barnefaren hadde i begge tilfellene betalt inn 29,31 mark.¹⁶³

Om vi tar som utgangspunkt at kontantbeløpene virkelig ble utbetalt i Norge på 1950-tallet, slik UD gikk ut fra, kan vi konkludere med at alle de 6 mottakerne fikk sine penger, og 3 av dem fikk dobbelt så mye som de skulle hatt. Var UD's gjetning fra 1975 derimot feilaktig, betyr det at bidragsmottakeren i DDR-sak nummer 32 mistet en ganske betydelig pengesum, målt i 1975-kroner.

7. Bidragssaker fra organisasjonene

I tillegg til de bidragssakene som vi har undersøkt på eget grunnlag og det generelle historiske stoffet om denne saken som vi har lagt fram i det foranstående, har vi også bedt krigsbarn-organisasjonene om å legge fram saker der det foreligger mistanke om misligheter eller overgrep. Henvendelsen har resultert i at vi har mottatt materiale vedrørende en rekke enkeltsaker.¹⁶⁴ Av disse har vi sortert ut de sakene som omhandler bidrag, for eksempel påstander om at bidrag har forsvunnet på vei fra de tyske fedrene til de norske mødrene.

Vi har forsøkt å undersøke alle de sakene for om mulig å bekrefte mistankene eller å avkrefte dem. Felles for de fleste sakene er at det i dag er svært vanskelig innenfor en knapp tidsramme å finne ut hva som har skjedd. Bare det å få tilgang til en barnebidragssak er en tidkrevende

¹⁵⁹ Notat fra Militærmisjonen i Berlin til ambassaden i Berlin 3.11.75, samme.

¹⁶⁰ "Jeg foreslår at man godtar denne gjetning og sparer arbeidet med å undersøke saken", heter det i et notat av G. Heiberg 1.6.79, samme.

¹⁶¹ Notat av G. Heiberg 1.6.79, samme.

¹⁶² Numrene er hentet fra Militærmisjonens liste over de 60 sakene fra 1961. Saknumrene ble også brukt av UD under den nye behandlingen av DDR-sakene på 1970-tallet.

¹⁶³ Notat av G. Heiberg 1.6.79. 80.5/7 V, UD's arkiv.

¹⁶⁴ Organisasjonene har selv sørget for innsynsfullmakter til NFR fra de enkelte.

prosess, som kan ta flere uker i hvert enkelt tilfelle. Vi skal her først presentere alle de sakene vi har fått vedrørende bidrag, til sammen 18 saker. Bare i 8 av disse kan det sies å foreligge påstander eller uttrykte mistanker om uregelmessigheter eller overgrep. Disse skal vi senere gi en mer utførlig framstilling av.

Den første saken er en kvinne som ble født i 1943.¹⁶⁵ Faren ble ikke funnet, til tross for at det forelå tysk farskapsattest, og til tross for at han skal ha vært i militær tjeneste til pensjonsalderen. Det er ikke på det rene hvorfor faren ikke ble funnet, og barnebidragene ikke ble innkrevd. Det er derfor uklart om barnemoren mener at det foreligger noe ansvarssvikt hos offentlige myndighetspersoner, eller andre forhold som ville gjøre det naturlig å prioritere en nøyere undersøkelse av saken.

Det samme gjelder en kvinne som ble født i 1944.¹⁶⁶ Hun ble hjemmedøpt av en læstadiansk predikant like før evakueringen av Finnmark. Moren skal ha oppgitt en tysker som far, men fødselsattesten sier "Ukjent". Ut fra det materialet som vi har mottatt er det umulig å fastslå om moren har ønsket å kreve inn bidrag, eller utfra hvilken synsvinkel saken eventuelt burde undersøkes.

En liknende sak gjelder en annen kvinne som var født i 1944.¹⁶⁷ Det hevdes at barnemoren aldri mottok bidrag. Vi har imidlertid ikke fått utdypet dette, eller mottatt andre opplysninger. Vi har ikke kunnet gå videre med saken utfra et så uklart grunnlag.

Det samme gjelder en kvinne som var født i 1945.¹⁶⁸ Det framgår ikke av noe i saken om hun mener seg utsatt for overgrep fra myndigheter og eventuelt hvilket.

I en annen sak vi har mottatt om et kvinnelig krigsbarn som var født i 1944, foreligger bare opplysning om at hun etterlyser erstatning.¹⁶⁹ Det er uklart hva som bør undersøkes i saken, og vi har ikke kunnet gå videre med den.

En mann født i 1943.¹⁷⁰ I et vedlagt dokument fra 1952 sies det at barnefaren omkom i 1945, og moren ønsket ikke "forelegg utferdiget eller bidrag forsøkt innfordret, og ser helst at saken blir henlagt." Det er uklart for oss hva mistankene om urett består i, eller om hun ønsker den undersøkt nærmere.

En mann født på Hadeland i 1942.¹⁷¹ Både han og moren bor nå i Sverige. Han ble svensk statsborger i 1950. Bakgrunnen for hans henvendelse var at hans mor aldri mottok noe fra faren i Tyskland. Vi har ikke gått nærmere inn på denne saken. For å finne ut hva som har foregått må man undersøke nærmere i svenske trygdearkiver. Det er rimelig å anta at bidraget er forskottet i Sverige, og at det kan være grunnen til at bidragene ikke er kommet til utbetaling. Saken er ikke undersøkt nærmere, fordi det neppe er mulig å finne noe resultat innen prosjektets tidsramme.

¹⁶⁵ Vår kode: ØM 8. Kodene er her påført for vårt eget kontrollbehov.

¹⁶⁶ ØM 20.

¹⁶⁷ ØM 25.

¹⁶⁸ ØM 28.

¹⁶⁹ ØM 30.

¹⁷⁰ ØM 43.

¹⁷¹ ØM 59.

En mann fra Sogn og Fjordane var født kort tid før krigen sluttet.¹⁷² Av en rapport fra lensmannen til fylkesmannen fra 1951 framgår det at moren ikke hadde hatt kontakt med den tyske barnefaren etter 1945, og at hun for egen del ikke ønsket at det skulle tas ut forelegg mot den tyske faren. Kvinnen hadde giftet seg med en annen enn barnefaren. Hun ga avkall på bidraget og var sikker på at hennes mann var enig i det. I et vedlegg viste imidlertid lensmannen til familiens dårlige økonomi, og mente at "det av omsyn til barnet bør ferdast ut førelegg mot barnefaren for omगेleg å få kravt inn tilskott." Men fylkeskontorsjefen viste til et rundskriv fra Sosialdepartementet av 15. august 1950 og hevdet at "en ikke kan få inn bidrag i Tyskland hvis ikke barnefaren vil betale frivillig." Det framgår ikke av de innsendte dokumentene at barnebidrag ble forsøkt innkrevd. Vi må anta at så ikke skjedde. Et bilag fra Røde Kors i München fra 1986 opplyste at den tyske faren døde i 1955.

I denne saken var det Sosialdepartementets rundskriv som var grunnen til at sak ikke ble reist. Som vi har sett, var det bare i en viss grad riktig at en ikke kunne få inn bidrag hvis fedrene ikke ville betale. Selv om man ikke kunne trekke bidrag, viste det seg at langt flere enn man forutså betalte når farsskapssakene var pådømt i tysk rett, og at det følgelig forelå et tysk tvangsgrunnlag i tillegg til det norske. Vi antar at det sosiale presset som et rettsgrunnlag representerte for barnefaren i mange tilfeller var nok til å sikre at han betalte. Uten å fremme saken for tysk rett, var dette umulig å oppnå. Til en viss grad er det derfor riktig at rundskrivet var villedende på dette punktet, og kanskje heller uttrykte manglende vilje til å ta på seg arbeidet og kostnadene som det innebar å få sakene igjennom rettsvesenet.

I en liknende sak er krigsbarnet født i 1942.¹⁷³ Farskapet ble ikke juridisk fastlagt, men en tysk far er likevel oppgitt på dåpsattesten fra juli 1944. Norske myndigheter prøvde i perioden 1952-1956 å finne fram til den tyske faren for å kreve inn bidrag, men lyktes ikke - kanskje fordi hans navn ble feilaktig stavet under etterforskningen. Røde Kors i München fant i 1996 ut at faren døde i Tyskland i 1993. Noe bidragssak mot faren ble aldri fremmet, og han betalte heller aldri noe frivillig beløp. Saken virker merkelig dårlig undersøkt fra norske myndigheters side.

8. Spesielt undersøkte saker

Et guttebarn ble født i 1942.¹⁷⁴ Faren var bosatt i Øst-Tyskland, og hadde pr. 1953 betalt inn bidrag på til sammen 1494,81 mark - som sto på Militærmisjonens sperrekonto i Berlin. I 1954 fikk moren brev fra lensmannen, med påtegning fra Sosialdepartementet om at "...en skal meddele at det på grunn av de øst-tyske valutabestemmelser ikke er mulig å overføre bidrag hit til landet." Denne saken er spesielt undersøkt av oss.

Barnefarens navn står på Militærmisjonens liste fra 1961 over de 60 østtyske bidragsyterne. Saken ble på 1970-tallet etter alt å dømme behandlet på linje med de andre DDR-sakene, det vil si at UD skrev til Sosialdepartementet og ba om å få opplyst hvem som skulle ha beløpet og hvor vedkommende var bosatt. Barnemoren, som befant seg i Oppland, ble deretter tilskrevet og informert om at beløpet, som var blitt omregnet til 4461,65 kroner, i nær framtid ville bli sendt

¹⁷² ØM 66.

¹⁷³ ØM 67.

¹⁷⁴ ØM 48.

henne. Men før den endelige utbetalingen fant sted skal kommunen ha trukket fra kr 1950, slik at moren bare fikk utbetalt kr 2511,60.¹⁷⁵ Det har ikke latt seg gjøre å kontrollere de sistnevnte opplysningene, som stammer fra krigsbarnet selv. Vi har lokalisert dokumentene i barnebidragssaken, som i dag befinner seg hos lensmannen. Men lensmannens saksmappe inneholder dessverre ingen opplysninger om utbetalingen på 1970-tallet. Siste påtegning i saken er fra juni 1965. Her er heller ingen dokumenter som omhandler det formelle grunnlaget for at deler av beløpet ble inndratt av det offentlige.

Hvis det er riktig at kommunen trakk fra kr 1950, dreier det seg etter alt å dømme om tilbakebetaling av forskottet barnebidrag eller forsorgsstøtte. Det foreligger altså ingen indikasjoner på at kommunen har foretatt seg noe ulovlig ved å holde tilbake en del av bidragsbeløpet. Av UD's oppsummering av de 60 DDR-sakene som ble utarbeidet i 1979, framgår det at en utbetalt 4461,50 - men denne listen gir ingen opplysninger om hvorvidt hele eller deler av de i alt 60 utbetalte beløpene endte i kommunale kasser.

En kvinne med tysk far ble født i Nordland i desember 1945.¹⁷⁶ Hennes sønn kontaktet i 1998 en krigsbarnforening på vegne av moren. Han sier i sitt brev at faren ikke vedkjente seg datteren i Norge, men han ble dømt til å betale bidrag av en tysk domstol. "Dette er penger som ikke er kommet frem til moren." Også denne saken har vi forsøkt å undersøke nærmere.

Den tyske barnefaren ble 10. mai 1951 dømt til å være far ved dom i Alstahaug herredsrett. Dommen ble forkynt for ham 3. juli samme år. Det foreligger ikke opplysninger om at dommen ble påklaget.¹⁷⁷ Verken Fylkesmannen i Nordland eller Statsarkivet i Tromsø har funnet materiale som kan gi opplysninger utover dette. I Fylkesmannens arkiv fantes bare et farskapsforelegg fra 1947, med påtegning om dommen i herredsretten.¹⁷⁸ Selve utbetalingen av bidrag skjedde som nevnt via bidragsfogden, som i landkommunene var lensmannen på mors bosted. Lensmannsarkivene i Nordland er bare i beskjeden utstrekning avgitt til statsarkivet i Trondheim. I dette tilfellet har vi selv funnet fram til hvilken lensmann som var ansvarlig bidragsfogd. Dette lensmannsdistriktet opphørte for få år tilbake. Og i den forbindelse ble samtlige arkiver avgitt til Statsarkivet¹⁷⁹, der de på vår forespørsel ikke kunne finne noen bidragsjournal i saken. Vi må følgelig anta at det aktuelle lensmannsarkivet ikke inneholdt flere saksdokumenter. Det forblir altså uavklart hva som faktisk skjedde i denne bidragssaken, etter dommen i herredsrett. Vi har ikke kunnet bringe på det rene om barnefaren betalte bidrag, eventuelt hvor stort beløp han betalte. Og vi kan heller ikke fastslå om pengene nådde fram til barnemoren i Norge eller ikke.

Et tredje krigsbarn, en kvinne, som nå bor i Danmark, kom i kontakt med en krigsbarnorganisasjon med sin datters hjelp.¹⁸⁰ Datteren hevdet at *moren* aldri mottok noe fra sin tyske far, eller fra staten. Gjennom Riksarkivet hadde datteren funnet ut at den tyske barnefaren overholdt sine bidragsplikter. Hun hevder imidlertid at verken barnemoren eller hennes egen mor

¹⁷⁵ Opplyst av førstearkiver Kåre Olsen, Riksarkivet.

¹⁷⁶ ØM 72.

¹⁷⁷ Brev fra Fylkesmannen i Nordland ved førstesekretær Lilly Fredriksen, 18.12.87.

¹⁷⁸ Fylkesmannen i Nordland til NFR, 3.5.99.

¹⁷⁹ Opplyst av tidligere politimester i Mosjøen, Anbjørn Saltmo, 19.5.99.

¹⁸⁰ ØM 80.

noensinne så noe til disse bidragene. Denne saken, som i likhet med den sistnevnte, er en nordnorsk krigsbarnsak, har vi også prøvd å undersøke nærmere.

Av en pakkesak på barnefarens navn i Sosialdepartementets arkiv framgår det at faren oppfylte sin bidragsplikt fullt ut, og i brev av 3. mai 1963 opplyste det norske generalkonsulatet i Hamburg at Deutsches Institut für Vormundschaftswesen derfor hadde henlagt saken. Det framgår videre at en lensmann i Nordland var ansvarlig bidragsfogd. I 1964 oppga denne lensmannen at han hadde fått inn kr 4130,74 fra den tyske barnefarens.¹⁸¹

Heller ikke i denne bidragssaken lot det seg gjøre å følge pengene fra Tyskland fram til eventuell utbetaling i Norge. Fylkesmannen i Nordland eller Statsarkivet i Tromsø har ingen dokumenter som gir opplysninger om utbetaling. I Fylkesmannens arkiv fins bare farskapsforelegg fra mai 1947, med påtegning om dom i den lokale herredsrett senere samme år, der barnefarens ble dømt til å være far.¹⁸²

Hva skjedde egentlig med pengene lensmannen mottok? Ved lensmannskontoret fins det en gammel kontobok for bidragssaker. En side i boken gjelder den aktuelle saken. Her står det at barnemoren i perioden 1956-1963 fikk tilsendt i alt kr 4130,70 fra lensmannen, som henla saken 3. januar 1964. Det fins ingen opplysninger i lensmannens arkiv om at kommunen har inndratt hele, eller deler, av det nevnte beløpet for å dekke inn forskottet barnebidrag eller andre ytelser. Det er ikke sannsynlig at dette er tilfelle, ettersom bidragsbeløpet gikk uavkortet til barnemoren, i henhold til kontobokens innførsler.¹⁸³

I dette tilfellet må vi konkludere med at påstand står mot påstand. Fra den bidragsberettigedes side hevdes det at pengene aldri kom fram. Denne påstanden stemmer ikke med innførslene i lensmannens kontobok. Men kontoboken inneholder vel og merke ikke kvitteringer fra mottaker, den er bare en oversikt over lensmannens disposisjoner i saken. Det lar seg derfor ikke bevise med 100 prosent sikkerhet hva som skjedde med pengene som kom fra Tyskland i denne saken.

Et krigsbarn fra Bergen ble født en måned før krigen sluttet. Han ble i 1952 adoptert av morens nye mann. Først i voksen alder fikk han kontakt med sin biologiske far i Østerrike. Han forteller følgende om sitt møte med faren i Østerrike: "Jeg fikk ... vite at far hadde oppgitt meg som sitt barn og betalt bidrag i mange år. Dette har verken mor eller andre hørt om før."¹⁸⁴ Vi har undersøkt denne saken nærmere.

Bergen byarkiv har gått gjennom arkivet etter bidragsfogden i Bergen. Her foreligger der ingen bidragsmappe i barnefarens navn, kun en kopi av brev fra Fylkesmannen vedrørende stefarens adopsjon av nevnte krigsbarn i 1952. Bidragsjournalen viser dessuten at det ikke skjedde noe i saken mellom 1945 og adopsjonen.¹⁸⁵ Det er her rimelig å konkludere med at det ikke ble reist noen bidragssak i dette tilfellet.

¹⁸¹ Bidragssak på barnefarens, Krigsbarnssaker, 81, Nytt 1. Sosialkontor A, SD, RA.

¹⁸² Fylkesmannen i Nordland til NFR, 3.5.99.

¹⁸³ Referat fra telefonsamtale 20.5.99.

¹⁸⁴ ØM 93.

¹⁸⁵ Bergen byarkiv til NFR, 7.5.99.

Et krigsbarn som var født i 1941, opplyser at hans tyske far har fortalt ham at han i sin tid måtte betale inn penger på en konto i Tyskland som et slags barnebidrag.¹⁸⁶ Vi har ikke kunnet foreta videre undersøkelser i saken. I Sosialdepartementets arkiv fins ingen sak på barnefarens navn. Brevet angir heller ikke i hvilket fylke han bodde i bidragsperioden, og vi har derfor ikke kunnet lete etter en eventuell bidrags sak i et av landets statsarkiver.

Et kvinnelig krigsbarn i Østfold, født i 1941, hevder i brev at hennes østerrikske far, som var bosatt i Tyskland, i 1956 sendte et stort pengebeløp som gave til hennes konfirmasjon.¹⁸⁷ Pengene kom ikke fram til henne. Og da hun året etter etterlyste dem hos trygdekontoret, fikk hun vite at de "...hadde tatt pengene til å erstatte inn morstrygden med, for jeg skulle ikke ha den trygden." Moren hennes hadde fått denne trygden etter søknad, skriver hun. Hun etterlyser også arv etter sin østerrikske far, som døde i 1992.

Før vi gjennomgår saken, er det nødvendig med en avklaring. I 1956 fantes ikke trygdekontorene. Det hun sikter til er etter alt å dømme det kommunale forsorgskontoret.

Hvorfor ble konfirmasjonsgaven hennes beslaglagt? For å svare på dette spørsmålet, er det naturlig å se pengegaven i sammenheng med de ordinære barnebidragene faren betalte inn. I Østfold fylkes arkiv finnes materiale fra den aktuelle bidragsfogden. Her fremgår det av et bidragsregister at barnefaren innbetalte bidrag i perioden fra 1958 til 1961. I denne tiden er det registrert 12 innbetalte beløp, som alle ble sendt via Kredittkassen til bidragsfogden på postgiro. Pengene ble med andre ord ikke sendt direkte til barnemoren.¹⁸⁸ Hva skjedde videre med pengene? Bidragsfogden kan ha utbetalt de 12 beløpene til barnemoren, eller han kan ha inndratt summene med hjemmel i en bestemmelse om tilbakebetalingsplikt.

Sannsynligvis er det den sistnevnte forklaringen som er riktig. Hvis barnemoren hadde mottatt forskottert barnebidrag eller forsorgsstøtte, ville det offentlige i begge tilfeller kunne ta beslag i innbetalte bidragsbeløp fra barnefaren. Det samme prinsippet gjaldt som tidligere nevnt også for morstrygden, en ytelse det aktuelle krigsbarnet selv nevner at moren fikk

Bestemmelsene gjorde det i noen tilfeller også mulig å ta beslag i tilfeldige pengegaver, men bare dersom barnemoren hadde fått forsorgshjelp. Vi antar at dette kan være grunnen til at konfirmasjonsgaven fra 1957 ble beslaglagt. Hvis det derimot er rett, slik hun skriver, at beløpet ble tatt for å dekke inn morstrygden, er det i så fall gjort uten lovhjemmel.¹⁸⁹ Det som gir grunn til å tro at moren fikk forsorgsstøtte, er at hun og datteren - etter det datteren skriver - var i en vanskelig økonomisk situasjon i mange år etter krigen.

Vi kan konkludere med at det formelt sett sannsynligvis ikke foreligger noe rettighetsbrudd forårsaket av lokale myndigheter i denne saken. Fra et menneskelig synspunkt kan det selvsagt virke urimelig å ta beslag i en konfirmasjonsgave, men Lov om forsorg av 1948 åpnet i liten grad for bruk av skjønn ved inndragning av mottakernes midler.

¹⁸⁶ ØM 98.

¹⁸⁷ ØM 106.

¹⁸⁸ Østfold fylkes arkiv, Fdb - Bidragsjournaler 1857-1977, RA.

¹⁸⁹ Morstrygd kunne kreves tilbakebetalt, men tilfeldige gaver, og andre inntekter som familien ikke hadde rettskrav på, skulle holdes utenfor, jfr. Hatland (87:10).

En kvinne i Nord-Norge fødte i 1943 et guttebarn, som vokste opp hos kvinnens bestefar.¹⁹⁰ Den tyske barnefaren erkjente farsskapet i september 1944. I 1952 frafalt den norske bestefaren, som også var embetsmann og ansvarlig for bidragssakene på stedet, ethvert krav på barnebidrag fra den tyske barnefaren. Og økonomisk støtte "...er aldri mottatt av min mor eller andre", skriver krigsbarnet selv. Det framgår dessuten av et vedlagt brev fra prestekontoret at barnets etternavn ble rettet fra barnefarens til barnemorens pikenavn, etter morens ønske. Det viste seg senere, ifølge krigsbarnet selv, at faren var omkommet i 1945.

Brevet fra krigsbarnet gir ikke noe klart inntrykk av om vedkommende mann mener seg utsatt for myndighetsovergrep. Når vi likevel har undersøkt denne saken nærmere, skyldes det i første rekke en vedlagt kopi av et brev fra Riksarkivet til det aktuelle krigsbarnet. I brevet nevnes "pengesummen" som kan være blitt overført til Norge og utbetalt til hans mor eller den som tok seg av ham. Dette bør gå fram av bidragsfogdens arkiv, heter det i brevet.¹⁹¹ Saken er også spesiell ettersom barnets bestefar som ansvarlig for bidragssaker befant seg i en dobbeltrolle da han i 1952 avsto ethvert krav på barnefaren. Spørsmålet er om han kan sies å ha vært inhabil. Foreligger det her et myndighetsovergrep, eller eventuelt en tjenesteforsømmelse?

Av arkivet til den aktuelle fylkesmannen fremgår ikke flere opplysninger enn dem vi alt har gjengitt overfor.¹⁹² Det ble aldri satt i gang noen innkreving av bidrag, og det er dermed uklart hvilken pengesum Riksarkivet sikter til i sitt brev. Kanskje beror formuleringen i brevet på en misforståelse.

Gjorde bestefaren noe klanderverdig ved å frafalle krav om barnebidrag på barnebarnets vegne? Krigsbarnet oppgir selv at den tyske faren falt på Østfronten i 1945. Hvis denne opplysningen er korrekt, betyr det selvsagt at å reise en bidragssak uansett ikke ville ført til noe resultat i 1952. Det later imidlertid ikke til at en i 1952 kjente til at barnefaren var død. Verken fylkesmannen eller bidragsfogden nevner dette forholdet i sin korrespondanse.

Når barnets egen bestefar stanset bidragssaken på et tidspunkt da han selv - som embetsmann - hadde ansvar for saksfeltet, er det utvilsomt et eksempel på uheldig forvaltningspraksis, idet private og offentlige roller blandes sammen. Men ettersom barnefaren etter alt å dømme for lengst var død i 1952, synes det likevel ikke å være grunn til å vurdere nærmere hvorvidt det her er tale om inhabilitet, eventuelt tjenesteforsømmelse, fra bestefarens side.

Et kvinnelig krigsbarn, født i Finnmark i 1944, hevder at hennes mor mottok første utbetaling av barnebidrag, men deretter sluttet pengene å komme, selv om faren fortsatte å betale inn.¹⁹³ Vi har undersøkt saken.

Krigsbarnet vokste opp hos sine besteforeldre på morssiden, der hun forøvrig bodde sammen med sin mor og en del andre nære slektninger. Familien var bosatt i en landkommune, der lensmannen var bidragsfogd. Av en sak ved Statsarkivet i Tromsø fremgår det at barnefaren

¹⁹⁰ NKBF 1.

¹⁹¹ Fra Riksarkivet 7.10.98.

¹⁹² Kilden er anonymisert av personvernsgrunner.

¹⁹³ NKBF 2.

ganske riktig oppfylte sin bidragsforpliktelser fullt ut. Deutsches Institut für Vormundschaftswesen skrev derfor 19. mai 1964 til den norske ambassaden i Bonn, og spurte om saken kunne henlegges.¹⁹⁴ Forespørselen vandre videre til det aktuelle lensmannskontoret i Finnmark, som sa seg enig i at saken kunne henlegges. Lensmannen føyde til at både "barnemoren og barnet er i arbeid og har således egne inntekter."¹⁹⁵ Det er uklart hvorfor lensmannen mente den sistnevnte tilleggsopplysningen var relevant i bidragssaken.

I Fylkesmannens arkiv fins i alt 20 kvitteringer for bidragsbeløp mottatt av lensmannen i tiden fra desember 1957 og juni 1964. Beløpene, som i størrelse varierer mellom 182 og 365 kroner, ble overført fra fylkesmannen i Finnmark til lensmannen i form av sjekker. Flertallet av lensmannskontorets kvitteringer er signert av en av betjentene som var ansatt der.¹⁹⁶ I en kassadagbok fra lensmannen er det innførsler om når og til hvem de innkomne bidragsbeløpene ble sendt. De 3 første summene, fra desember 1957 til juni 1958, er sendt barnemoren. Alle de senere beløpene er derimot sendt til barnets mormor. Kassadagboken stemmer for såvidt overens med det krigsbarnet selv har hevdet, idet det tilsynelatende er riktig at hennes mor bare fikk de første barnebidragene fra Tyskland.

Hun nevner ikke noe i sitt brev om at mormoren skal ha mottatt penger. Tvertimot, det ble snakket åpent om dette i familien, og hennes slektninger skal ha sagt at de aldri så noen sjekker fra lensmannen i postkassen. Imidlertid skal mormoren dengang ha sagt til henne at bidragspengene skulle settes på bok, slik at hun kunne få dem når hun ble voksen.¹⁹⁷ Dette kan tyde på at mormoren faktisk mottok pengene, men det er i dag ikke mulig å framskaffe sikre bevis for at så faktisk var tilfelle. Nærmeste postkontor har opplyst at eventuelle kvitteringer for hevede sjekker fra årene 1958 til 1964 er blitt makulert for mange år siden. Også i denne saken står påstand mot påstand, og vi er derfor henvist til å spekulere omkring hva som kan være grunnen til at pengene tilsynelatende forsvant.

En nærliggende forklaring er at bestemoren beholdt pengene selv, og at hun i all stillhet lot dem gå inn i husholdningsbudsjettet. Dette kan tenkes om familien, som mange i datidens Finnmark, var økonomisk vanskeligstilt. Og hvis bestemoren virkelig fikk penger, uten å fortelle noen om det, er heller ikke det usannsynlig. Vi må anta at det for mange nordmenn på denne tiden var en skam å vedgå at de mottok bidragspenger fra en tysk barnefar.

En alternativ årsak til at pengene forsvant er at overformynderiet, som skulle forvalte umyndiges midler, har grepet inn og satt beløpene inn på en egen konto.¹⁹⁸ Muligheten er nevnt i tidligere undersøkelser av bidragssaken.¹⁹⁹ Men forklaringen virker ikke sannsynlig. Hvis det fantes en slik konto, ville barnet selv fått kjennskap til den i voksen alder. Dessuten synes det underlig at bidragene skulle vært regnet som barnets midler, og ikke som tilhørende personen som faktisk

¹⁹⁴ Ambassaden i Bonn til UD, 19.5.64. 544.1, sak nr. 97/236, Statsarkivet i Tromsø.

¹⁹⁵ Lensmannen til Fylkesmannen i Finnmark, 27.6.64. (Den sistnevnte formuleringen ble forøvrig bragt videre i Fylkesmannens svarbrev til Sosialdepartementet, 7.7.64.) Fylkesmannen i Finnmark, sak 176, eske 1590: Krigsbarnsak, Statsarkivet i Tromsø.

¹⁹⁶ Samme.

¹⁹⁷ Notat av S. Fossheim ved Statsarkivet i Tromsø 2.7.98, 544.1, sak nr. 97/236, Statsarkivet i Tromsø.

¹⁹⁸ Om overformynderiet, se Mykland og Masdalen: "Administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Kommunene." Universitetsforlaget 1987.

¹⁹⁹ Fylkesmannen i Finnmark til krigsbarnet 26.6.98.

hadde omsorgen for barnet. Overformynderiet i distriktet har ikke noen opplysninger i saken.²⁰⁰

Det gjenstår å forklare hvorfor det var mormoren som - i henhold til kassadagboken - ble tilsendt de fleste av sjekkene fra lensmannen. Vi har prøvd å undersøke om hun på et tidspunkt ble oppnevnt som verge for barnet, og som sådan ble den lensmannen sendte bidragene til. Men kommunearkivet har dessverre ikke vergeprotokoller, som kunne gitt videre opplysninger om denne saken.

9. Konklusjon

Ble barnebidrag holdt tilbake eller underslått av norske myndighetspersoner? Det er kanskje på sin plass her å peke på at det er adskillig enklere å falsifisere en hypotese enn å bekrefte den. Vår gjennomgang av enkeltsaker hvor det har foreligget mistanker om eller forekommet påstander om uregelmessigheter, har ikke frembragt et eneste dokumenterbart tilfelle som kan bekrefte dette. Når vi slår dette så entydig fast, må vi samtidig understreke at vi også har forsøkt å påvise utbetalinger hvor dette har vist seg å være umulig å bekrefte. Arkivene gjør det ikke lenger mulig. Dette betyr ikke at utbetalingene til barnemoren ikke har funnet sted. Det må imidlertid igjen presiseres at det er vanskelig å følge gangen i så gamle bidragsaker helt fram til mottakeren fikk sine penger utbetalt. Økonomiske bilag makuleres i dag etter 10 år.

Gjennomgangen av saker har ikke avdekket eksempler på åpent diskriminerende holdninger som grunn for vedtak i bidragsaker. Derimot har vi funnet eksempler på rigid saksbehandling, kanskje også mangel på rimelig bruk av skjønn i behandlingen av noen bidragsaker for krigsbarn. Dette har skjedd under praktisering av de omfattende reglene om tilbakebetaling (refusjon) i norsk sosiallovgiving som vi har gjort rede for. Undersøkelsene våre tyder også på at påstanden om at penger har forsvunnet, i de fleste tilfellene skyldes at klageren ikke har kjent til refusjonsreglene, eller ikke har forstått dem. Den forestillingen enkelte krigsbarn har hatt om systematiske underslag i offentlige myndigheters regi, kan ikke bekrefte. Vi har ikke klart å påvise eksistensen av noen overordnede, politiske eller administrative retningslinjer som kan ha ført til at krigsbarnas barnebidrag ikke ble betalt ut.

Derimot kan det fortsatt ikke utelukkes at bidragsbeløp faktisk ble underslått i enkelttilfeller. Vi antar at forekomsten av korrupsjon og utro tjenere i slike saker må ha vært minst like høy som for samfunnet forøvrig. Det er kanskje ikke urimelig å vente å finne slike overgrep utfra en antakelse om at krigsbarna og deres mødre ble betraktet som "fritt vilt" i noen miljøer. Vi har likevel ikke klart å finne et eneste barnebidrag fra tyske fedre i 50- og 60-årene som har vært utsatt for underslag. Men for å vite om dette er representativt for hele gruppen, kreves det videre undersøkelser av langt flere enkeltsaker der det foreligger mistanke - eller påstand - om denne typen myndighetsovergrep. Spørsmålet må derfor stå åpent.

Imidlertid er det grunn til å stille kritiske spørsmål ved Norges inndrivning av bidrag i den sovjetiske okkupasjonssonen i Øst-Tyskland, det senere DDR. Den norske Militærmisjonen i Berlin stoppet med samtykke fra UD inndrivningen i 1951, med henvisning til problemer med overføringen av pengene til Norge. Disse problemene var reelle nok. Etter vår vurdering var

²⁰⁰ Overformynderiet har opplyst at alt materiale fra den aktuelle tiden er avgitt Statsarkivet i Tromsø. Referat fra telefonsamtale med rådmannskontoret 11.5.99.

dette likevel en tvilsom beslutning, som var politisk motivert. Den var heller ikke nødvendig, og som kildene viser var beslutningen omstridt innad i UD. Beslutningen rammet mange barnemødre og krigsbarn i Norge. Følgen var nemlig at bare en liten del av de norske krigsbarna med en far i Øst-Tyskland fikk bidrag i årene fram til forskotteringsloven trådte i kraft i 1957. På et vis ble denne gruppen blant krigsbarna et offer for den kalde krigen, da norsk politikk var å støtte den vestlige boikotten av Øst-Tyskland og å begrense den formelle kontakten med myndighetene der. Det er ingen tvil om at Norge kunne ha reist nye saker i DDR også etter 1951, slik det ble gjort overfor vest-tyske barnefedre. Vi kan heller ikke se at DDR praktiserte noen foreldelsesfrist i barnebidragssaker.

Etter vårt syn bør myndighetene også kritiseres på bakgrunn av UD's annonse i 1973 om norske tilgodehavende i DDR, da forholdet til de øst-tyske myndighetene hadde bedret seg etter at den vestlige boikott-politikken var oppgitt. På dette tidspunktet var det igjen blitt mulig å reise bidragssaker mot fedre i Øst-Tyskland. Men dette var overhodet ikke nevnt i UD's annonse, på tross av at de norske mødrenes bidragskrav var svært sentrale i det diplomatiske mellomværende med Øst-Tyskland i perioden 1950-73. Ingen i UD som hadde arbeidet med disse sakene, kunne være i tvil om det. Annonsens utforming er på denne bakgrunn påfallende, og teksten kan oppfattes som villedende. På tross av ordlyden ble annonsen registrert av noen mødre, og et mindre antall nye saker ble reist overfor UD. Hvis annonsen eksplisitt hadde opplyst om denne muligheten, kunne det ha ført til at langt flere bidrag var blitt forsøkt innkrevd i DDR.

Kapittel 4

ØNSKET NORGE Å SENDE KRIGSBARN TIL AUSTRALIA?

I et stort oppslag i avisen Klassekampen 10. desember 1998 ble det hevdet at norske myndigheter høsten 1945 ville "deportere" norske barn til Australia.²⁰¹ Artikkelen viser til at en australsk innvandrerdelegasjon var kommet til Norge for å undersøke muligheten for norsk innvandring til Australia. Utenriksminister Trygve Lie skulle ha spurt om Australia var villige til å motta en del av de norske krigsbarna. Spørsmålet ble ifølge artikkelen reist på bakgrunn av at utsending av krigsbarn til andre land - inkludert Australia - var foreslått i Krigsbarnutvalgets innstilling.²⁰² Innstillingen forelå 3. november 1945, og australske myndigheter "reagerte uhyre raskt" i følge avisen, og sendte en delegasjon til Oslo "mindre enn to uker senere". For å forklare en så rask reaksjon, mente avisen at Australia måtte ha blitt forespurt om saken allerede tidligere. Det framgår ikke av avisen hva som skjedde videre, men artikkelen viste til Australias lange historie som mottaker av deporterte fra Europa.

Hva var journalistens kilde? Avisen oppga et NTB-referat som var gjengitt i to aviser.²⁰³ Avisen hadde imidlertid ikke selv funnet fram til disse. Bakgrunnen for Klassekampens oppslag var et utspill fra Aksjon Lebensborn noen dager tidligere, men dette var ikke oppgitt i artikkelen.²⁰⁴ Hvordan Aksjon Lebensborn var blitt oppmerksom på den australske delegasjonen er uklart, og spiller for såvidt ingen rolle. Saken var også tatt opp i en annen sammenheng i 1998. I en hovedoppgave i historie om norsk innvandring til Australia skrevet av Lars Leistad, var delegasjonens besøk satt inn i en utvandringshistorisk sammenheng.²⁰⁵ I et eget avsnitt om "Tyskerbarna" forteller Leistad om den australske innvandringsdelegasjonens reise i Europa og til Norge, og om at norske myndigheter var positive til muligheten for at Australia kunne ta i mot noen krigsbarn. Kommisjonen ble vist rundt på en institusjon for krigsbarn, men kom ikke selv med noe forslag som angikk norske krigsbarn for australske myndigheter. Saken var ofret en viss oppmerksomhet i kommisjonens rapport, og i følge Leistad lå det i dette en oppfordring til immigrasjonsmyndighetene om å ta saken opp til videre behandling.

1. Australske kilder

For å vurdere forslaget om å sende krigsbarn til Australia har vi undersøkt et referat fra reisen i Norge, skrevet for australske myndigheter.²⁰⁶ Referatet gir inntrykk av at mange unge menn i Norge var lei av Europa, og ville emigrere. De hadde dannet en egen organisasjon som ble kalt "Australiaklubben". Mange av dem hadde vært "commandosoldater" i motstandsbevegelsen, står det. Framstillingen av krigsbarna er sterkt fantasipreget. Det hevdes at de utgjorde det største krigsproblemet Norge hadde. Krigsbarna var resultatet av en nazi-filosofi om at førstebarn

²⁰¹ "Ville deportere norske barn til Australia", Klassekampen 10.12.98 av journalist Gunnar Gjertsen.

²⁰² Krigsbarnutvalgets innstilling s.91.

²⁰³ Varden 20.11.45 og Morgenbladet 30.11.45. Se også Aftenposten 30.11.45.

²⁰⁴ På Aksjon Lebensborns hjemmeside 1.12.98, ifølge journalist M. Marsdal til LB 3.2.99. Oppslaget inneholdt en kort kommentar og gjengivelse av artikkelen i Varden 20.11.45.

²⁰⁵ Lars Leistad: "Fra Gloppen til Melbourne", NTNU, 1998.

²⁰⁶ Report of the Commonwealth Immigration Advisory Committee, series A 434/1, item 45/5/564, part 1. Australian Archives. Kilden er stilt til vår rådighet av Lars Leistad.

unntaket i lidenskap utenfor ekteskap ville bli bedre krigere enn vanlige familiebarne. Det ble videre påstått at mange krigsbarn var resultat av massevoldtekt mot uskyldige norske ungjenter mellom 15 og 20 år, selv om også noen av mødrene søkte inntekt eller beskyttelse gjennom svangerskapet. "Andre blant mødrene var sterkt patriotisk, som det høver seg for en kraftig rase, men de ble alle tvunget til å adlyde Hitlers supermann-teori, og til å bli fødemaskiner for hans soldater." Delegasjonen hadde selvsagt ikke slike vurderinger fra seg selv, men bygde på det de ble fortalt. Særlig la de til grunn en lengre orientering som ble holdt for dem av byrettsdommer Inge Debes.²⁰⁷ Debes var oppnevnt av Sosialdepartementet til å bestyre nedleggelsen av barnehjemsavdelingen ved rekonvalisenthjemmet på Godthaab i Bærum, hvor det var mange krigsbarn. Han var også formann i Krigsbarnutvalget. Debes orientering for australierne er direkte sitert i deres rapport, og det framgår at han fortalte om at noen krigsbarn allerede var adoptert i Sverige. I følge australierne avsluttet Debes med en sterk appell som uttrykte håp om en god framtid for krigsbarna i deres nye land.

Men i sine konklusjoner vedrørende Norge fremmet ikke delegasjonen noe forslag for australske myndigheter vedrørende krigsbarna. Foruten Sverige, som ikke hadde krigsbarn, besøkte delegasjonen en rekke andre europeiske land med krigsbarn, men ingen av disse forsøkte å dytte på dem barna. Dette ser ut til å ha vært et "norsk problem", som rapporten illustrerende nok bemerket.

Ut fra de kildene vi så langt har referert, kan vi slå fast at forslaget om å sende krigsbarn til Australia ikke kom fra den australske delegasjonen selv. Det må altså ha kommet fra norsk hold. På basis av denne kunnskapen skal vi nå undersøke kildene vi har om saken fra norsk side, hva som ifølge disse var det norske syn, hvem som hevdet det, og hva som ellers skjedde med saken på norsk side.

2. Norske kilder

Det har vært vanskelig å finne kildene om saken i det norske utenriksdepartementets arkiv, på tross av henvendelser fra medias side. Saken hadde etterlatt seg få spor, og man var usikre på om den fantes i arkivene lenger. Men etter en gjennomgang av departementets journaler viste det seg at materialet fortsatt fantes.²⁰⁸

Det framgår av kildene i UD at det allerede tidlig i 1944 kom en henvendelse fra australske myndigheter til utenriksminister Trygve Lie i London, med spørsmål om det fantes nordmenn som var tilgjengelige for emigrasjon etter krigen. Dette var en sak av den aller største betydning for australske myndigheter, ble det understreket.²⁰⁹ Også på privat, norsk side fantes det sterke ønsker om å organisere emigrasjon til landet, og etter krigens slutt kom det flere henvendelser til den britiske legasjonen og innspill i media.

Oppfølgingen av det australske initiativet fra 1944 kom først i slutten av oktober 1945, da den australske høykommisæren i Storbritannia henvendte seg til norske myndigheter med

²⁰⁷ Cand. jur Inge Debes (1882-45), dommer i Oslo Byrett, og formann i Oslo og Aker husleierett, formann i Krigsbarnutvalget (9.7-3.11.45) og formann i Sosiallovkomiteen (fra 28.9.45).

²⁰⁸ Utvandring fra Norge, (prinsippsak) 79.5/8 I -31/12-49, UD's arkiv.

²⁰⁹ R.H. Wheeler til T. Lie 5.2.44, samme.

informasjon om at den australske regjering hadde oppnevnt en Immigration Advisory Committee som ville sende representanter til forskjellige europeiske land, for å få brakt på det rene hvilke grupper og hvilket antall personer som kunne tenke seg å ville emigrere til landet.²¹⁰ I slutten av november kom en åtte manns sterk delegasjon til Norge, under ledelse av parlamentsmedlemmet Leslie Haylen.

I UD var oppfatningen i forkant av besøket at man ikke ønsket emigrasjon av norsk arbeidskraft, "...da det foreligger nok arbeidsoppgaver hjemme."²¹¹ I et håndskrevet notat blir det framhevet at departementet har fått flere henvendelser om emigrasjon, og ikke ønsker å besvare dem positivt med det første. Det var heller ikke klart hvordan emigrasjonssaker skulle behandles på norsk side. Kort før møtene med australierne var ansvaret for behandlingen av emigrasjonssakene samlet i Administrasjonskontoret i UD.²¹² Byråsjef Gudmund Hjalmar O.O. Willett ser ut til å ha fått tildelt ansvaret. Han var noe usikkert på hvordan man skulle håndtere saken. Han ønsket ikke at mottakelsen av australierne skulle få et offisielt preg, men understreket tvertimot at de ikke var invitert.²¹³ Av to forberedende notater som Willett satte opp 19. og 20. november 1945 framgår det at man var opptatt av å holde en felles, tilbakeholdende profil på norsk side i samtalene, En viktig grunn til det må vi anta var at britiske representanter også skulle delta i drøftingene. Ønsket man å ta opp spørsmålet om krigsbarn fra norsk hold? Det framgår ikke av notatene at det var noe ønske om dette fra UD's side. Saken ble iallfall ikke reist av byråsjefen under forberedelser. Men da han konfererte på telefon med ekspedisjonssjef Alf Frydenberg i Sosialdepartementet, som også skulle delta i konferansene, tok denne opp at Sosialdepartementet ønsket å "drøfte spørsmålet om tyskerbarna med australierne." 22. og 23. november hadde man så samtalene i UD.

Fra norsk side var samtalene ledet av ekspedisjonssjefen i Administrasjonskontoret, Aage Bryn, mens sekretæren i kontoret førte referatene. Fra Sosialdepartementet møtte både ekspedisjonssjef Alf Frydenberg og byrettsdommer Inge Debes, og det kan se ut som at en så tung deltakelse fra dette departementet side avspeilte den betydning de to tila å få reist krigsbarnsaken med en viss tyngde. Arbeidsdirektoratet, som saken direkte angikk, stilte bare med to kontorsjefer. I henhold til det norske referatet fra møtene, som ble satt opp 27. november, uttalte Frydenberg at han var særlig interessert i å drøfte spørsmålet om emigrasjon for en spesiell kategori av befolkningen, nemlig barna som under okkupasjonen var født av tyske fedre og norske mødre. Han anslo at det dreide seg om ca. 9000 slike barn. Forholdene lå ugunstig an for deres oppvekst i landet, sa han, og nevnte at en spesiell komité (Krigsbarnutvalget) var oppnevnt for å klarlegge spørsmålet. Han sa også at den norske regjeringen hadde søkt kontakt med andre lands regjeringer for å finne den beste løsning på krigsbarnproblemet. Det ble ikke videre drøfting omkring emigrasjon av krigsbarn på det første møtet 22. november. En ble enig om å utsette spørsmålet til neste dag slik at den australske komitéen, ledsaget av representanter fra Sosialdepartementet, først kunne få se "Godthaab" i Bærum - det tidligere nevnte hjemmet for krigsbarn.²¹⁴

²¹⁰ Ambassaden i London til UD 29.10.45, samme.

²¹¹ Notat fra WKF 19.11.45, samme.

²¹² Notat. Emigrasjon. Av byråsjef Hjalmar Willett 12.11.45, samme.

²¹³ De følgende opplysningene om møtet er fra notat 19.11.45, samme.

²¹⁴ Referat fra konferanser i UD 22.11. og 23.11. 1945, med den australske regjeringens "Advisory Committee on Immigration", av sekretær A.J. Jacobsen 27.11, samme.

Av referatet får vi også kjenskap til hva som ble sagt på konferansens andre dag, 23. november. Dommer Debes gjorde nærmere rede for "problemet tyskerbarn". Folks holdning overfor barna og deres mødre var fiendtlig i store deler av landet, sa han. Han fortalte videre at Krigsbarnutvalget hadde håpet at andre land, som ikke hadde fått føle den tyske okkupasjonen, på en eller annen måte ville hjelpe barna, hvis de ikke kunne gjøres lykkelige her i landet. Før adopsjon eventuelt kunne finne sted, og før barna kunne sendes ut av landet, ville de bli undersøkt såvel fysisk som mentalt, og alle tilgjengelige opplysninger ville bli gitt. En slik adopsjon ville kun skje med morens samtykke; barna kunne deretter gis de navn som vanligvis benyttes i de land de måtte bli sendt til. Også i henhold til dette referatet bekreftet han at enkelte tyskerbarn allerede var blitt adoptert bort i Sverige. Det var ikke Krigsbarnutvalgets mening at Norge skulle unndra seg sitt ansvar for barna, men utvalget var redd for at krigsbarna ville "...gå en hård tid i møte" hvis ikke folks innstilling til dem endret seg. Debes sluttet med en appell til den australske delegasjonen om "...å gå inn for at Australia tar imot 'tyskerbarn' herfra." Skulle innvendingen bli reist at de hadde tysk blod i årene, avsluttet han, kunne han slå fast at det ikke var noen tysk rase. "Så meget avhenger av miljø og oppdragelse, og man håper at disse barn under andre forhold kan få en frisk start i livet og bli gode borgere i deres nye hjemland", sa Debes til slutt.

Den australske delegasjonslederen Haylen svarte at det norske "tyskerbarn"-problemet hadde gjort et dypt inntrykk på komitéen. Han minnet imidlertid om at Immigration Advisory Committee var en "fact-finding committee", dens oppgave var å framskaffe opplysninger. Og den type avgjørelser det her var snakk om måtte eventuelt tas av Australias regjering - på basis av komitéens rapport.²¹⁵ Men delegasjonen var langt fra samvittighetsløs i krigsbarnspørsmålet, sa Haylen, som lovet at det ville bli tatt med i hans rapport til den australske regjeringen. Som vi allerede har vist, gjorde han også det, men uten å foreslå noe tiltak.

I en pressemelding fra UD 24. november om delegasjonens besøk, heter det at en fra norsk side presiserte at en ikke var interessert i utvandring. Det sies også at en rekke detaljer ble diskutert, og at en blant annet berørte spørsmålet om hvorvidt Australia kunne være villig til å motta en del av de såkalte krigsbarn i Norge.²¹⁶ Det framgår ikke av pressemeldingen at initiativet til å diskutere krigsbarn-problematikken kom fra Sosialdepartementet, eller at australierne var høflig avventende til innspillet. Den australske holdningen er forståelig. Landet hadde nok behov for arbeidskraft, men ikke til hvilken som helst pris. Delegasjonen var selvsagt ikke i Europa for å rekruttere tusenvis av hjelpeløse barn, medfølgende en uendelighet av problemer. Det var unge, arbeidsføre menn Australia hadde behov for.

3. Konklusjon

Det er stort samsvar mellom de norske referatene og de australske. Også formuleringen om at noen krigsbarn allerede var sent til Sverige som ledd i utsendingen, er kommet med i begge dokumenter. Formuleringen må ha blitt tatt med i det norske referatet for å skape inntrykk av at prosessen med utsending av barna allerede var igang. Vi må anta at motivasjonen for å nevne dette på møtene må ha vært å bevege australierne i en ønskelig retning. Saken må ha gjort et visst

²¹⁵ "We just report - the opinion can be expressed by us, but the decision must be taken by the Government of Australia", samme.

²¹⁶ Pressemelding fra UD 24.11.45, samme.

inntrykk på ekspedisjonssjef Bryn og hans sekretær i Administrasjonskontoret, som var ansvarlig for å forfatte et hensiktsmessig referat.

Det ble aldri sendt noen krigsbarn til Australia, men tredivet barn var allerede sendt til Sverige fra et barnehjem i nærheten av Bremen 25. juli 1945.²¹⁷ Omstendighetene rundt dette er ikke helt klare, men det er liten tvil om at australierne ble fortalt at dette hadde skjedd i tråd med myndighetenes intensjoner. Vi har ikke rukket å behandle flytting av disse barna til Sverige, men refererer det her fordi det understreker alvoret i Sosialdepartementets forslag, som åpenbart hadde som formål å overtale australske myndigheter til å overta mange krigsbarn.

Hva skjedde videre med det norske forslaget, etter at delegasjonen hadde forlatt Norge? Ble tanken fulgt opp av noen av partene, eventuelt på hvilken måte? Initiativet lå nå på australsk side, ettersom det var Norge som hadde brakt saken på bane. Haylen-kommisjonens rapport fra Norgesoppholdet, som vi allerede har sitert fra, viet krigsbarnspørsmålet stor plass. Første rapportens omtale til at australske myndigheter henvendte seg til Norge? Vi har ikke funnet noen flere henvisninger til krigsbarna i korrespondansen om emigrasjon mellom norske og australske myndigheter i perioden etter møtene i november 1945 og fram til 1949. Vi kan likevel ikke utelukke at de to landene har hatt kontakt om denne saken i det nevnte tidsrommet.

Den eneste australske kilden til hva som senere skjedde er et notat fra 13. november 1946.²¹⁸ En representant for Australias nyhets- og informasjonskontor i London rapporterte til Informasjonsdepartementet i Canberra om en reise han nettopp hadde foretatt til Danmark og Norge. Reisens formål var tilsynelatende å følge opp de forslagene om mulighetene for utvandring til Australia fra de nevnte landene som var kommet opp året før. I omtalen av sitt besøk i Norge sier han følgende om krigsbarnsaken:

With regard to the Norse-German children about whose fate the Haylen Commission was concerned, it was stated while I was in Norway that 7,000 out of the 9,000 have since been adopted and that they therefore cease to be any problem as the Norwegian Government expects that the other 2,000 will also be absorbed.

Av sitatet gjengitt overfor framgår det ikke hvem den australske representanten hadde kontakt med i Norge, men det han skriver om krigsbarna bygger - etter formuleringene å dømme - på informasjon han har fått fra offisielt norsk hold. Han beskriver eksplisitt hvordan norske myndigheter for tiden ser på krigsbarnspørsmålet. Etter all sannsynlighet er dette avsnittet basert på samtaler han har hatt med representanter for Utenriks- eller Sosialdepartementet, fortrinnsvis med noen av de personene som var til stede på møtene med Haylens delegasjon året før. Selve det faktum at spørsmålet er omtalt i det australske notatet kan tyde på at utsendingen på forhånd var blitt instruert om å følge opp dette punktet i Haylen-kommisjonens rapport, siden det var blitt tillagt så stor vekt fra norsk side i 1945.

Vi må konkludere med at det først og fremst var den australske delegasjonens avventende

²¹⁷ Dir. gen T. Dunbabine, Australian News, London til Dept. of Information, Canberra 13.11.46, series A436/1, item 49/57/1491, Australian Archives. Også, Olsen (1998) s. 388 ff.

²¹⁸ "Australian news and information bureau" i London til "Department of information" i Canberra, 13.11.46, stilt til rådighet for oss av Lars Leistad.

reaksjon på Sosialdepartementets forslag som gjorde at det ikke ble fulgt opp. At forslaget senere ble regnet for uaktuelt også på norsk side skyldes andre forhold. For det første var den aktive pådriveren til forslaget, byrettsdommer Debes, død.²¹⁹ Hans engasjement for saken hadde hatt betydning. For det andre forsto man i 1946 i Sosialdepartementet at problemene knyttet til å integrere krigsbarna i det norske samfunnet hadde vært betydelig overdrevet, i allfall sett fra myndighetenes synspunkt. På den andre siden kan det være liten tvil om at utviklingen for krigsbarna kunne blitt ganske anderledes hvis Sosialdepartementet i 1945 hadde fått gjennomslag hos australske myndigheter. Riktignok var saken ikke behandlet på politisk plan i Norge, og vi har ikke kunnet finne dekning for Klassekampens påstand om at utenriksminister Trygve Lie hadde godkjent forslaget. Men det hører også til saken at både sosialminister Sven Oftedal og konsultativ minister for sosialsaker, Aaslaug Aasland, deltok på en lunch til ære for delegasjonen på Frognerseteren 22. november. Vi må derfor anta at de var orientert om krigsbarnforslaget, som jo kom fra deres departement, og at de hadde gitt sitt stilltiende samtykke. Dermed hadde de også så langt satt et indirekte politisk godkjenningstempel på innspillet.

Dette betød ikke at utsending av tusenvis av krigsbarn til Australia var realitetsbehandlet på politisk hold. Så langt kom saken aldri. Men forslaget om det forelå utvilsomt fra ansvarlige norske myndigheter.

²¹⁹ Han døde 27.11.45, tre dager etter avslutningen på de forhandlingene med den australske innvandrerdelegasjonen som vi her har beskrevet, hvor han spilte en hovedrolle.

Kapittel 5

NOEN MOMENTER TIL VURDERING AV NAVNESPØRSMÅLET

"Mange krigsbarn har ikke gyldig dåpsattest", heter det i en pressekommentar etter behandling av krigsbarnas forhold til kirken på bispemøtet i mars 1999.²²⁰ Noen uker tidligere kommenterte Dagbladet at prester ofte forfalsket dåpsattester for krigsbarn.²²¹

Disse påstandene illustrerer at enkelte krigsbarn helt til nå har oppfattet at deres dåpsattester er blitt forfalsket av prester og andre offentlige registerførere. Det å vite hvem som er ens egentlige foreldre oppfattes av mange idag som en menneskerett, og som en viktig del av ens personlige identitet. Norges Krigsbarnforbund (NKBF) sier i brev til Sosialdepartementet at en del av krigsbarnas dåpsattester har "„fingerte navn påført med feil far både to og tre ganger. Dette er en stor belastning for dem det gjelder og vi ber om at den rette instans innad i regjeringen ser igjennom kirkebøkene og får rettet opp dette."²²² I et avisintervju sier NKBFs leder at Kirken i høyeste grad har bidratt til å tåkelegge og skjule identiteten til mange av deres medlemmer.²²³ Påstandene om at kirkebøker er blitt forfalsket for å skjule krigsbarnas identitet ble i 1998 også tatt opp fra Stortingets talerstol.²²⁴ Hittil har det vært uklart hva påstandene om forfalskede attester konkret dreier seg om, og de har ikke tidligere vært forsøkt undersøkt. Kåre Olsen har i sin bok "Krigens barn" valgt å ikke ta påstandene opp til vurdering.

Det er naturlig at navnesaken blir tillagt stor vekt som et symbol på krigsbarns spesielle og vanskelige rettsstatus. Beskyldningene om forfalskinger er alvorlige. De er rettet mot representanter for norske myndigheter, og må, hvis de medfører riktighet, få juridiske konsekvenser. Vi skal her forsøke å få avklart hva påstandene gjelder og undersøke om det er substans i dem.

1. Kompliserte regler

Det er her behov for først å avklare hvordan begrepet "forfalsking" må oppfattes i sin alminnelighet. Begrepet "rettferdig" forveksles ofte med "riktig" og "lovlig". Dessverre er det ikke alltid slik at det fleste vanlige mennesker oppfattes som moralsk riktig er identisk med det som følger av gjeldende lovgivning. Dette forbeholdet er viktig fordi samfunnets lover vil uttrykke myndighetenes rettsoppfatning. Det er altså de herskende maktforhold som kommer til uttrykk i lovene, ofte i strid med andre interesser og rettsoppfatninger. To forhold gjør at dette er spesielt viktig for krigsbarna. De var en særlig utsatt gruppe etter krigen, og deres interesser sto svakt. Dernest var de lover og regler som gjaldt dem utformet dels av de lovlige myndighetene før og etter okkupasjonen, dels av okkupasjonsstyret og dels av myndighetene i London. Vi skal

²²⁰ Journalist Jan Arild Holbek i Vårt Land 23.3.99.

²²¹ Journalist Lily Kalvø i Dagbladet 3.2.99.

²²² NKBF til SHD v/sosialminister Kleppa, 22.5.98.

²²³ Carl Otto Ingebretsen til Verdens Gang 7.3.99.

²²⁴ Dette skjedde i den før nevnte interpellasjonen fra Høyres Bjørn Hernæs 3.6.1998. I sitt svar nevnte statsråden "oppretting av feilførte dåpsattester" som ett av flere spørsmål som var reist.

her gi et riss av disse bestemmelsene.

Reglene for navn og utfylling av navnepapirer er ikke enkle å forstå, særlig gjelder det for krigsbarna, ettersom det ikke var like regler i Norge og Tyskland. Etter norsk lov var hovedregelen at barn født i ekteskap skulle ha mors og fars navn i fødselsmeldingen til folkeregisteret og i dåpsattesten. Barnets etternavn var farens, og fornavnet ble valgt av foreldrene, med en begrensning som lå i navnelovens pgf. 17, pkt. 1, om "byrdefulle fornavn". Denne begrensningen hadde til hensikt å hindre bruken av navn som kunne bli en belastning for barnet. Hvilke navn som var "byrdefulle" var det i praksis registerfører (prest, byfogd eller lensmann) som avgjorde utfra skjønn. Hvis barnet var født utenfor ekteskap, ville normalt morens etternavn bli ført opp som slektsnavn. Men barnet hadde selv rett til å velge mellom mors og fars etternavn.²²⁵ Hvis barnet senere i henhold til denne lov endret sitt etternavn, skulle ny dåpsattest med det nye slektsnavnet skrives ut. Dermed ble den opprinnelige dåpsattesten ugyldig.

Hvilken konsekvens fikk det for barnets navn hvis den ugifte moren senere giftet seg? Hvis hennes nye mann som følge av ekteskapet adopterte hennes barn, ville barnet få mannens etternavn. Da skulle etter reglene en ny fødselsattest skrives ut med det nye etternavnet, og erstatte den gamle attesten. Hvis mannen derimot ikke adopterte barnet, ville det beholde morens pikenavn, selv om moren i dette tilfelle fikk mannens etternavn. Da ville morens navn i barnets dåpsattest ikke lenger stemme, men en ny dåpsattest ble normalt ikke skrevet ut til barnet.

Etter tysk rett skulle barn født i ekteskap ha farens slektsnavn. Hvis foreldrene ikke var gift, fikk barnet morens etternavn. Hvis hun var gift med en annen enn barnefaren, fikk barnet hennes pikenavn, og ikke hennes og hennes manns slektsnavn. Unntaket var hvis mannen samtykket til å gi barnet sitt slektsnavn, eller hvis han adopterte det.

Her er et eksempel som ikke er uvanlig: Hvilke navn ville stå i dåpsattesten til et krigsbarn etter at moren, tidligere norsk statsborger, var blitt tysk statsborger fordi hun hadde giftet seg med barnets tyske far, men som deretter tok sitt barn med seg tilbake til Norge og her søkte om navneendring for seg og sitt barn, i påvente av skilsmisse? Vi antar at for dette eksemplet, og en rekke andre liknende tilfeller ikke vil finne noen ensartet praksis. Alternativene var flere og reglene vanskelige.

2. Hva er forfalskning?

Det er nødvendig her å definere begrepet forfalskning nærmere. Vi forstår med forfalskning en praksis hvor de lover og regler som er gjeldende blir bevisst satt til side. Forfalskning i en bestemt hensikt er noe annet enn slurv eller tilfeldige feil fra registerførerens side. Det følger av det vi har skrevet ovenfor at eksistensen av en dåpsattest som ikke angir barnets biologiske foreldre, ikke behøver å være det samme som regelbrudd fra registerførers side. Det samme gjelder hvis barnet har flere ulike dåpsattester. Mange krigsbarn har flere dåpsattester, men i seg selv er dette altså ikke forfalskning. En forfalskning er det derimot dersom presten eller lensmannen i strid med morens vitende og vilje konstruerte opplysninger inn i dåpsattesten, eller dersom moren bevisst oppgir falsk navn på faren, i den hensikt å skjule at han var tysk, eller slett

²²⁵ Lov om personnavn av 9.2.23 nr. 2, pgf. 4.

ikke oppga noen barnefar i samme hensikt. Selv om registerføreren var den som skrev inn feilaktige opplysningene, var det selvsagt morens ansvar at dåpsattesten ble falsk, hvis hun var kilden. Vi må imidlertid anta at mange mødre var under et sterkt sosialt press da de oppga falske opplysninger. I slike saker kommer forfalskningsaspektet i et litt annet lys, særlig dersom myndighetspersoner som lensmenn og prester selv har lagt press på moren. At moren har bevirket forfalskningen betyr derfor ikke alltid at registerføreren er uten ansvar for den.

Det var og er lovlig å endre både fornavn og etternavn, naturligvis også for krigsbarn. Endringer er altså lovlig, selv om det som referert, også kan tenkes ulovlige endringer. Hvem kunne be om navneendring? Moren var i mange tilfelle initiativtaker til å endre barnets navn for å beskytte barnet og seg selv mot reaksjoner fra omgivelsene. Den samme kunne verge, pleieforeldre eller adopsjonsforeldre. Det ble også i stor utstrekning gjort. Beskyldningene om forfalskning kan ikke rettes mot noen av disse, ettersom de bare kunne søke om endring. For å oppsummere vil vi hevde at forfalskning bare foreligger når navneendring foreligger uten lovlig hjemmel. Normalt kunne det bare utføres av registerførerne, og kan derfor ha medført et juridisk ansvar for myndighetene.

3. Endringene av fornavn etter krigen

Mange krigsbarn fikk etter krigen endret et tyskklingende fornavn til fordel for et norsk. Disse endringene skjedde med hjemmel i Lov om personnavn av 1923. Loven ga anledning til å nekte å gi et navn som kunne fryktes å bli til byrde for barnet. Bakgrunnen var at en del av de krigsbarna som hadde fått tyske fornavn ikke var døpt eller ført inn i fødselsregistrene i løpet av krigstiden. Myndighetene ba derfor landets prester og andre aktuelle instanser om å være påpasselige når det gjaldt registrering av deres navn. I et rundskriv fra Justisdepartementet i september 1946 ble det, med henvisning til navneloven, understreket at utpregede tyske navn som Heinz, Horst, Dietel og Helmuth burde nektes, fordi de kunne bli en belastning for barnet.²²⁶ Det ble ikke ansett som nødvendig med noen ny lovbestemmelse for å gjennomføre slike endringer.²²⁷ Det var hensynet til barnet som var oppgitt som grunn, ikke generelle betraktninger om navn eller andre utenforliggende forhold. Formålet var ikke å skjule farsopphavet for barnet, og berørte ikke etternavnet.

Denne holdningen fra høsten 1946 var mer human enn det som kom til uttrykk i forslag til Lov om krigsbarn i Krigsbarnsutvalgets innstilling høsten 1945. I kommentaren til dette utkastet, som aldri ble lov, heter det at "En går ut fra at de fleste mødre (og vergen) ønsker å få endret navn av utpreget tysk karakter. En mener at slike navn går direkte inn under reglene om navn som ikke kan velges etter pgf. 17 etter lov om personnavn av 9. februar 1923 nr. 2. Men kommer ikke moren eller vergen med slikt krav, må det offentlige av omsyn til barnet ta initiativ til å få navnet endret." Det er videre ingen tvil om at krigsbarnutvalget mente at myndighetene gjennom organisert inngripen måtte endre navn i stort omfang. Det foreslo nemlig at registerførerne i forskriftene "gis ordre til å gjennomgå registrene og om å ta initiativet overfor mødrene til å framsette krav om endring. Bevilling blir så å søke på vanlig vis i medhold av navnelovens p. 19. Hvis moren eller vergen ikke vil framsette slikt krav, må registerførerne melde saken" til

²²⁶ Rundskrivet "Byrdefulle fornavn" 12.2.46.

²²⁷ Olsen (1998), s.357.

Justisdepartementet som så gjennomfører endringen.²²⁸ Det er altså en kampanjepreget navneendringsprosess vi her ser skissert opplegget til. Det er ikke uten videre klart at den premiss man angir, nemlig at moren eller vergen ville ønske endring, faktisk stemte. Det er lett å se at det for eksempel ikke ville stemme i de tilfellene hvor faren var falt. Begrunnelsen om hensyn til barnet er med også her, men mindre framtrædende enn ønsket om oppgjør med Tyskland og fullstendig brudd med alt tysk, slik ønsket om det gjennomsyrrer hele krigsbarnutvalgets innstilling. Krigsbarnutvalgets forslag ble liggende uten å bli fremmet som lovsak, og kanskje ble formuleringene i løpet av 1946 sett på som unødvendig kompromissløse. Vi kan ikke se bort fra at grunnen til at også dette forslaget aldri ble fremmet, var at mannen og kraften bak det, byrettsdommer Inge Debes, var død. Men når man leser formuleringene hans i innstillingen, er det ikke urimelig å spørre om de kan ha gitt opphav til forestillinger om at myndighetene drev systematisk forfalskning av dåpsattester.

4. Gjennomgang av materialet

Vi har fra krigsbarnorganisasjonene fått overlevert en rekke personsaker der de hevder at forfalskning foreligger, og videre at dette dokumenteres i vedlagte dokumenter. Vi skal her foreta en grov gjennomgang av det materialet vi har mottatt, for å avklare noen hovedspørsmål omkring påstandene. Vi spør om hva slags endringer det dreier seg om, og hvem som foretok dem. Vi spør også om det her kan være tale om rettighetsbrudd fra norske myndigheters side. Materialet kan grovt deles inn i følgende undergrupper:²²⁹

- To forskjellige dåpsattester

Vi har mottatt flere saker hvor det foreligger to dåpsattester med forskjellige opplysninger om navn på krigsbarn, skrevet ut på ulike tidspunkt. Vedkommende krigsbarn har utlagt dette som dokumentasjon på forfalskning. På den eldste attesten, som gjerne er fra okkupasjonsårene, er faren oppgitt å være en - oftest navngitt - tysk soldat. På den andre og nyere dåpsattesten er faren derimot en nordmann. Hvorfor gir de to dåpsattestene forskjellig informasjon? Det er flere mulige forklaringer på dette, og forfalskning i vår forstand trenger ikke å foreligge. En forklaring er at barnets mor på et senere tidspunkt, for eksempel etter krigen, har giftet seg med en nordmann. Vedkommende mann har adoptert sin kones krigsbarn, og er i egenskap av adoptivfar ført opp som far på dåpsattesten. Dette er i samsvar med de gjeldende regler: adoptivfar skal stå i attestens rubrikk for far. En liknende situasjon oppstår når et krigsbarn ikke lever sammen med sin mor, men er adoptert bort til et annet ektepar. I så tilfelle skal adoptivforeldrene føres opp som henholdsvis far og mor på dåpsattesten. Heller ikke slik føring av attesten er noe regelbrudd, forutsatt at barnet var blitt adoptert. I en rekke av enkeltsakene vi har fått, framgår det av vedlagte dokumenter at personen er adoptert, og det er dermed ikke noe å innvende mot måten dåpsattesten er ført på. I andre tilfeller har vi imidlertid ikke fått noen opplysninger om adopsjonsbevilling var gitt eller ikke, da dåpsattesten ble skrevet ut. Og det er følgelig umulig å avgjøre om dåpsattesten er feil ført, med mindre en prøver å framskaffe informasjon om hvorvidt barnet var adopsjon. Vi må vel i regelen kunne anta at bestemmelsene ble fulgt, når ikke annet eksplisitt er oppgitt.

²²⁸ Krigsbarnutvalgets innstilling, s. 150.

²²⁹ Vi har nedenfor både tatt med de personsakene foreningene selv har kalt forfalskningsaker, og enkelte andre overleverte saker som vi selv har valgt å ta inn i denne kategorien.

Hvis adopsjonsbevillig derimot påviselig ikke forelå, og stefar/stemor eller pleieforeldre likevel er oppført som barnets foreldre, foreligger det brudd på regelverket. På én dåpsattest, som vi har fått kopi av, er stefaren oppført som far, med "stefar" tilføyet i en parentes etter navnet. Det var i beste fall en uryddig saksførsel, i verste fall et grovt brudd med regelverket. Poenget med adopsjonsreglene var uttrykkelig at navnet til barnets biologiske far ikke skulle framgå, da stefaren ved adopsjon var trådt i hans sted som juridisk far.

- To dåpsattester, men ingen adopsjon

I enkelte andre saker der det er lagt fram to ulike attester, framgår det eksplisitt at barnet ikke blitt adoptert, men den tyske farens identitet er likevel borte fra den siste dåpsattesten. Og barnet har ikke lenger farens tyske etternavn, men har i stedet fått morens norske slektsnavn.

Spørsmålet er her om moren og/eller den stedlige presten hadde noen lovhjemmel for å gjøre denne sorten forandringer? I ett tilfelle har presten skrevet på dåpsattesten at barnets etternavn er "...endret i kirkeboken etter ønske fra moren." Var dette lovlig, måtte ikke moren, eventuelt vergen, ha søkt om navneendring for å få en slik endring foretatt?

- Feil barnefar

Av en annen type saker - der det ikke nødvendigvis er mer enn en dåpsattest - framgår det at barnets mor oppga falsk navn på barnefaren, for eksempel ved å oppgi at han var en ukjent nordmann, dikte opp et navn, eller ved å få en annen mann til å la seg registrere som far "for skammens skyld". I dette tilfellet er dåpsattesten feilaktig, men dette skyldes morens avgjørelse om ikke å oppgi at barnefaren var en tysk soldat. Prester eller andre myndighetspersoner kan neppe klandres for denne typen feil, med mindre det kan påvises at de medvirket eller la press på moren.

- Feil datering

I ett tilfelle hevdes det at dåpsattesten oppgir feil årstall for fødsel og dåp.²³⁰ Vedkommende oppgir å være født i november 1945 og døpt i 1946, mens vedlagte dåpsattest derimot oppgir en fødselsdato i november 1946 og dåp i 1947. Vi har ikke hatt anledning til å undersøke dette nærmere. Hvis en slik undersøkelse bekrefter påstanden, er det naturlig at ansvaret for forholdet bør granskes.

- Tysk etternavn

En rekke krigsbarn har en dåpsattest hvor de er oppført med den tyske barnefarens etternavn. Dette var i strid med såvel tysk som norsk navnelov. Om det er meningsfullt å oppfatte dette som en forfalsking er likevel tvilsomt. Vi har ikke hatt anledning til å undersøke hva som har vært årsaken til dette. Ble krigsbarna gitt tyske etternavn for å merke barna som "tyske"? Dette kan neppe være særlig sansynlig, iallfall ikke for mange av dem. I fødselsregistrene forekommer nemlig krigsbarn med henholdsvis tyske og norske (morens) etternavn om hverandre.

Vi antar at det spesielt er blant de barna som ble født på et av Lebensbornhjemmene dette forekommer. Disse barna ble normalt ikke ført inn i noen kirkebok eller fødselsregister før krigen var slutt. Etter krigen sendte Justisdepartementet fødselsregistrene fra Lebensbornhjemmene ut til registerførerne i de kommunene hvor hjemmene hadde ligget, for at navnene skulle bli ført inn i de vanlige fødselsregistrene der. Muligens var meningen at melding om slike fødseler skulle ha

²³⁰ ØM 81.

gått til alle mødrenes hjemmekommunene, men det er uklart om så skjedde. Da registerføreren førte fornavnene over i fødselsregisteret kunne han velge etternavn etter faren eller moren, i det minste i de tilfellene der faren var kjent. Når han valgte å føre opp den tyske farens etternavn som barnets familienavn, må vi anta at det er moren som har bedt om dette spesielt. Vi kjenner også til innførslene i kirkebøkene fra høsten 1945, hvor et krigsbarn som er blitt døpt, har blitt ført inn med et tysk familienavn, mens et annet er ført opp under den norske morens familienavn. De ble døpt samme dag og ført inn etter hverandre i kirkeboken. Vi anser det som usansynlig at presten her kunne ha valgt forskjellig utfra noe annet enn morens ønske.

Vi har tidligere nevnt at tysk navnelov vernet spesielt sterkt om retten til fars familienavn, og at barnet ikke kunne velge fritt om det ønsket far eller mors navn, slik som norsk navnelov ga rett til. Det er vel liten grunn til å tro at den kommunale registerfører i norske kommuner hadde denne forskjellen klart for seg, særlig fordi den heller ikke var presistert gjennom rundskriv eller annen informasjon fra norske sentrale myndigheter. Vår konklusjon er derfor at de mange tyske etternavnene ikke er resultat av falskneri eller bevisst regelbrudd, men snarere må oppfattes som et resultat av morens ønsker og manglende presisering av regelverket. Det er også viktig å understreke at denne praksisen ikke var rettet mot barnets velferd.

Kapittel 6

KONKLUSJON

1. Mandatets problemstillinger

I vårt mandat er vi bedt om å undersøke om barnebidrag fra tyske fedre til krigsbarn i Norge ble underslått og om erstatning fra Tyskland ble underslått. Vi ble også bedt om å undersøke hjemsendelsen av krigsbarn fra Tyskland til Norge og utsendingen (deportasjonen) av barn fra Norge til Tyskland, samt planene om å sende dem til Australia.

Når det gjelder barnebidrag konkluderer vi med at vi ikke har oppdaget noe tilfelle av underslag eller misligheter. Vi tror at ryktene om dette må ha sammenheng dels med norske myndigheters praksis av bestemmelsene om tilbakebetaling (refusjon), dels med at disse reglene ikke har vært kjent eller forstått.

Når det gjelder ryktene om erstatning fra Tyskland til krigsbarn konkluderer vi med at dette ikke har noe med de virkelige forhold å gjøre. Noen slik erstatning fantes ikke, og det var heller aldri på tale å få det istand. Saken har oppstått på grunn av en sammenblanding med fangeerstatningen fra 1959-1960. Denne misforståelsen er media ikke uten skyld i.

Hjemsendingen av barn fra Tyskland og utsendingen av barn fra Norge har vi ikke undersøkt. Vi har konkludert med at det sakskomplekset er for omfattende innenfor dette prosjektet.

Planen om utsending av barn til Australia høsten 1945 har vi undersøkt. Planen var absolutt ment på alvor. Det var sentrale embetsmenn i Sosialdepartementet som sto bak den. Utenriksdepartementet var imidlertid ikke involvert, og ble tildels feilaktig tatt til inntekt for den. Planen kom ikke til utførelse, først og fremst fordi australierne ikke ønsket den. Dernest døde den mest sentrale pådriveren for prosjektet, og det kom ikke noen arvtaker som kunne drive det videre. Ett år senere var prosjektet uaktuelt også fra norsk side.

2. Videre undersøkelser

De spørsmålene rapporten besvarer, har for stor del sin basis i sensasjonspregede nyhetsoppslag eller rykter blant krigsbarn, som igjen langt på vei er mediaskapte. Oppslagene har bekymret myndighetene, kanskje med tanke på hvilke erstatningskrav som ville følge hvis oppslagene var korrekte. Kanskje vil ettertiden si at andre saker reellt sett har vært viktigere for krigsbarns virkelighet. Dette faller utenfor prosjektets mandat. Men vi har med denne rapporten lagt grunnlaget for at noen spørsmål kan utelukkes fra diskusjonen om de norske krigsbarna, slik at de virkelig viktige spørsmålene kan bli tatt opp i fortsettelsen.

Direkte i forlengelsen av våre egne undersøkelser vil vi som avslutning, peke på noen problemstillinger som etter vår oppfatning bør undersøkes nærmere. Vi viser forøvrig også til rapportens del II om oppvekstvilkår, skrevet av prosjektets faglige referansegruppe. Her gis det en oversikt over andre, mer generelle forhold som kan bli gjenstand for videre forskningsmessig

oppfølging.

- Hvor mange krigsbarn mottok økonomiske ytelser fra det offentlige? Forskottsloven av 1956 må ha vært viktig for krigsbarna, fordi alle som hadde omsorgen for et krigsbarn nå kunne få barnebidrag, uavhengig av bidragssakene i Tyskland. Men hvor mange fikk egentlig forskott på barnebidrag? Hvor mange krigsbarnmødre svelget skammen og søkte bidragsfogden om forskott - da det ble mulig i 1957? I teorien kunne denne loven ha hatt stor betydning ved å skaffe alle et minimumsutkomme, og gjøre mødrene uavhengig av forsorgslovens bestemmelser. Men i hvilken utstrekning det faktisk skjedde vet vi ikke.

Fattigloven, forsorgsloven og lov om sosial omsorg var basert på tilbakebetaling og var ydmykende på alle vis for mottakeren. Hvor mange krigsbarnmødre mottok fattig-, forsorgs- eller sosialhjelp? Vi antar at slike ytelser må ha vært mye brukt, fordi det var den eneste muligheten for de som var helt uten midler. Men vi vet ikke hvor stor andel av gruppen som var tvunget til å motta slik hjelp.

- Rigid praktisering av tilbakebetalingsprinsippet
Vi har inntrykk av at lokale myndigheters praksis kunne være hjerterå, blant annet med beslaglegging av konfirmasjonsgaver fra tyske barnefedre. Ble refusjonsreglene praktisert hardere overfor krigsbarna og deres mødre, enn hva som ellers var vanlig praksis? I hvilken utstrekning kunne "skjønn" utvises? Vi har inntrykk av at det ble utvist mindre skjønn enn det som hadde vært mulig og rimelig. Men vi har ikke kunnet undersøke dette, for eksempel ved å sammenligne behandlingen av krigsbarn med behandlingen av vanlige sosialklienter.

- Levekår for barn av norsk-tyske ekteskap fra før 9.april 1940
Denne kategorien barn har vi ikke foretatt noen undersøkelse om i det hele tatt, fordi de strengt tatt ikke er krigsbarn. Vi kjenner ikke gruppens størrelse, men vi kjenner noen enkeltskjebner. Vi har fått flere skriftlige henvendelser fra barn født i Norge før krigen, med norsk mor og tysk far. Denne gruppen barn mistet etter hva de selv hevder, tilsynelatende sine norske statsborgerskap etter krigen. Noen skal sågar ha blitt pålagt meldeplikt hos politiet helt ut til midten av 1950-tallet. I ett tilfelle kom faren til Norge allerede i 1914. Og barnet hadde etter sin egen oppfatning aldri vært noe annet enn norsk.²³¹ I et annet tilfelle var den tyske faren flyttet til Norge en gang før 1929. I 1929 fikk han en sønn, som under krigen ble erklært som tysk av okkupasjonsmyndighetene, og som - etter eget utsagn - ble erklært som statsløs av norske myndigheter etter krigen. Gutten fikk, fortsatt etter hva han selv skriver til oss, oppholdstillatelse i Norge først i 1960, men da som "utlending".²³²

Hva skyldes måten myndighetene behandlet disse barna på etter krigen? Forklaringen er antakelig at tysk lovgiving i krigsårene gjorde dem tyske. Og fordi de hadde vært tyske, ble de ikke automatisk norske igjen, slik de hadde vært etter norsk lovgiving før 9. april - lover som etter norsk oppfatning alltid var gyldige. Det er underlig at norske myndigheter ikke umiddelbart etter frigjøringen lot denne gruppen barn få tilbake sine norske statsborgerretter, og vi kjenner ikke grunnen til dette ikke ble gjort.

²³¹ ØM 39.

²³² ØM 36.

De norsk-tyske førkrigsbarnas skjebne må forøvrig ses på bakgrunn av at barna hadde levd i ordinære, trygge familier på 1930-tallet, og oppfattet sine liv etter 1945 annerledes enn de "klassiske", egentlige krigsbarna, som aldri hadde levd i ordinære familieforhold med de virkelige foreldrene under okkupasjonen. Deres sosiale degradering kan dermed oppfattes som dramatisk.

- Hjemhenting fra Tyskland

Vi har ikke behandlet hjemhenting av krigsbarn fra Tyskland fra 1947 til 1949. Dette var på mange måter et brutalt og dramatisk kapittel av norsk barneomsorg. Selv om vi må regne med at en rekke barn ble hentet hjem uten at det fikk negative følger for dem, er vårt inntrykk at mange tilfeller, særlig i den første fasen av hjemhentlichingsaksjonen, må beskrives som overgrep.

Et eksempel er en pike født i 1941. Den tyske faren var falt på Østfronten. Barnet bodde hos hans foreldre i den sovjetiske okkupasjonssonen i Tyskland fram til januar 1948, da hun ble hentet hjem av norske myndigheter. Hun hadde hatt et godt hjem hos besteforeldrene, men fikk en vanskelig oppvekst hos moren og stefaren i Norge. Hennes tilfelle illustrerer at i den første tiden skulle norske myndigheter i prinsippet hente alle krigsbarn hjem fra Tyskland. Og det var ingen plass for vurdering av de enkelte tilfellene. I et brev fra Militærmisjonen i Berlin til det samme barnets tyske besteforeldre, fra desember 1947, framgår denne rigide holdningen helt klart:

Obwohl die Norwegischen Behörden Verständnis dafür haben, dass es manchen deutschen Pflegeeltern schwer fallen wird, sich von dem Pflegekind zu trennen, sehen sie sich mit Rücksicht auf die Zukunft dieser Kinder, die norwegische Staatsangehörige sind, nicht in der Lage, den gefassten Amtlichen Beschluss in irgenwelchen Fällen oder aus irgenwelchen Gründen abzuändern. Es darf deshalb von Ihnen erwartet werden, dass Sie loyal bei der Heimsendung, des bei Ihnen befindlichen Kindes mitwirken, so dass die Beanspruchung behördlicher Stellen vermieden werden kann.

Her var det ingen bønn, og hjemhenting førte i dette tilfellet til en tragedie for barnet. Sitatet er fra et standardbrev som gikk ut til mange tyske pleieførelde.

En annen hjemsendingssak fra slutten av perioden, viser at myndighetenes holdning endret seg underveis. I dette tilfellet ble det grundig vurdert av Sosialdepartementet hva en skulle bestemme seg for. Og det endelige utfallet ble at en lot barnet, et pikebarn, være hos sine pleieførelde i Tyskland, istedenfor å hente henne hjem til moren i Norge. Moren hadde ikke vist særlig interesse for barnet, og ble antatt å ha liten evne til å ta omsorgen for det.

Hjemsendingsaksjonen bør undersøkes både med hensyn på enkeltskjebner, plassering i sosialomsorgen, og sosiale oppvekstkår i sin alminnelighet.

- Tømmingen av barnehjemmene etter krigen

De tyske barnehjemmene Moldegaard, Stalheim og Godthaab ble tømt av norske myndigheter etter at krigen var slutt. For noen barns vedkommende skjedde det fort, men i andre tilfelle tok det lengre tid. Vi har et bestemt inntrykk av at det var om å gjøre å få ungene ut til morens hjemkommune, og at det ikke alltid var barnas beste som veide tyngst. Her var det tilsynelatende avviklingen av et system fra krigen som var prosjektet, ikke barneskjebnene.

- Krigsbarn i åndssvakeomsorgen

Noen krigsbarn ble plassert i åndssvakeomsorgen, blant annet ved Emma Hjorts hjem. Vi har ikke undersøkt dette, og kan derfor ikke vurdere om plasseringen hadde en faglig begrunnelse som var relevant etter datidens kriterier. Men vi må peke på at det forelå vurderinger og uttalelser fra sakkyndig hold i tilknytning til krigsbarnutvalgets innstilling, som kan gi grunnlag for å tro at det ble gitt en annen og lavere terskel for krigsbarn enn for vanlige barn. Også dette spørsmålet er viktig å komme til bunns i.

- Adopsjonspraksis for krigsbarn

Det bør undersøkes om lokale myndighetsorganer utøvde samme praksis ved adopsjoner for krigsbarn som for øvrige barn. Dette kan gjøres ved å gå inn i arkivmateriale etter helseråd, vergeråd og kommunale og andre adopsjonskontorer. Mistankene om lemfeldig saksbehandling i krigsbarnsaker er mange og bør avklares.

- Arv

Vi har i liten grad kunnet vurdere i hvilken utstrekning krigsbarn hadde rett til arv fra tysk eller østerriksk far, og om slik arv ble utbetalt eller ikke. Det samme gjelder krigsbarn med bopel i Tyskland som hadde rett til arv fra familie i Norge. Vi kjenner til at arv fra en norsk mor til et krigsbarn i DDR ble stoppet, og vi kjenner til det motsatte - at arv ble overført fra DDR til Norge. Men vi er ikke sikre på om all arv ble overført i fullt samsvar med lovgivingen som gjaldt i de gjeldende landene.

- Dåp

Vi har ikke gitt en uttømmende behandling av problematikken rundt krigsbarn som hevder at de har flere ulike navn, og at enkelte dåpsattester er blitt forfalsket av registerførere. Men vi har likevel skrevet noe, som kan oppklare enkelte misforståelser som later til å være utbredt blant krigsbarn. Imidlertid har vi ikke funnet noen fullgod forklaring på hvorfor mange krigsbarn fikk tyske etternavn før krigen sluttet. Tilsynelatende skjedde dette i strid med såvel tysk som norsk navnelovgivning.

- Behov for videre undersøkelser av enkeltssaker

Antallet krigsbarnsaker er stort. Vi vet fra tidligere anslag at det totale antallet krigsbarn antakelig ligger mellom 10 000 og 12 000. Av disse er 8000 kjente Lebensbornsaker. Vi antar at det vil være vanskelig å identifisere de øvrige, kanskje 4000, krigsbarna, om det i det hele tatt er ønskelig. På den andre siden er tallet på kjente bidragssaker godt under 2000, antakelig nærmere 1000. Dette betyr at vi bare kjenner til et lite mindretall av krigsbarnsakene. Hvordan oppvekstvilkårene har vært for det store flertallet av krigsbarn vet vi praktisk talt ingenting om. Deres oppvekst kan ha vært innenfor det normale i Norge i det aktuelle tidsrommet, men det er slett ikke sikkert. Flere tusen krigsbarn vet trolig ikke at de er krigsbarn.

På den andre siden er det helt på det rene at det foreligger mange tilfeller hvor overgrep og klare rettighetsbrudd mot krigsbarn har funnet sted. Men vi har for lite materiale til å kunne si noe sikkert om det generelle mønsteret, og det ville derfor være uansvarlig av oss å trekke bastante konklusjoner om hyppigheten av forskjellige typer overgrep. Derimot oppfatter vi det slik at det er et stort behov for videre undersøkelser av individuelle saker, særlig i saker der krigsbarnet har spesielle grunner for å mene seg utsatt for overgrep eller omsorgssvikt.

KILDER OG LITTERATUR

Kilder

Landsforeningen rettferd for taperne: Personssaker
Norges krigsbarnsforbund: Personssaker
Aksjons Lebensborn: Personssaker

Riksarkivet:

Den norske militærmisjonen i Berlin:

1, 33, 37, 43, 90,

Sosialdepartementet:

Nytt 1. Sosialkontor:

57-58, 66-67, 80-82, 85-86, 96-97, 100, 109-110, 452-456, 466, 515-516

3. Sosialkontor:

240

Statsarkivet i Tromsø: Bidragssaker

Statsarkivet i Oslo: Bidragssak

Bergen byarkiv: Bidragssak

Justisdepartementet:

(Bidragssaker overført fra Sosialdepartementet 1.5.75):

77 (5.27.2, 5.27.1/6, 5.27.1/5), 78 (5.27.8)

Lensmannen i Ringeby: Bidragssak

Fylkesmannen i Nordland: Bidragssaker

Utenriksdepartementet:

(Dos) 28.6/1 I-III, 28.1/6b I-XXI, 28.1/6c II-V, 28 2/3 a,

UD 28.6/2, 28.6/3, 79.5/8 I, 80.5/7 A IV, 80.15/1 c, 80.15.451/51, 80.15.681/51, 80.15.863/52, 80.15.

Australian Archives:

Report of the Commonwealth Immigration Committee, series A 434/1, item 45/5/564, part 1.

Litteratur

Trykt:

Bastrup, Olav Rune Ekeland og Sivertsen, Aage Georg: *En landevei mot undergangen.*

Utryddelsen av taterkulturen i Norge. Universitetsforlaget 1996

Dahl, Hans Fredrik m-fl: *Norsk krigsleksikon 1940-45.* J.W Cappelen 1995

Eriksen, Knut Einar og Pharo, Helge Øystein: *Kald krig og internasjonalisering 1945-1965.* Bd. 5 i Norsk Utenrikspolitisk historie, Universitetsforlaget 1997.

Hatland, Aksel: *Oslostrygden. Fra nasjonal modell til lokal fortidslevning.* INAS 87:10

Kiil, Alf: *Arkivkunnskap. Statsarkiva.* Universitetsforlaget 1987

Landsforeningen rettferd for taperne: *Kontakt* 1/1998
Lavik, Nils Johan: *Rasismens intellektuelle røtter*. Tano Aschehoug 1998.
Lønnå, Elisabeth: *Stolthet og kvinnekamp*. Gyldendal 1996
Mykland, Liv og Masdalen, Kjell Olav: *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Kommunene*. Universitetsforlaget 1987
Olsen, Kåre: *Krigens barn*. Aschehoug 1998.
Seip, Anne-Lise: *Veien til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920-75*. Gyldendal 1994.
Skogheim, Dag og Syse, Aslak: *I gode og dårlige dager*. Ad Notam Gyldendal 1998
Stortinget: *Stortingsforhandlingene 1956-64*
Terjesen, Marion: *Tilbakeføringen*. J.W. Cappelen 1994
Tennøe, Tore: *Guder i hvite frakker. Leger vitenskap og politikk under nazismen*. TMV UiO 1998
Tennøe, Tore og Monsen, Arve m.fl (red): *Som lys i mørk skodde -da genetikken kom til Norge*. () TMV UiO 1997.
Ugelvik Larsen, Stein: *Krigsbarna. I Nytt lys på okkupasjonsforskningen*. Universitetsforlaget (kommer 1999)

Utrykt:

Landsforeningen Rettferd for taperne: *Krigsbarn-saken 1999*
Leistad, Lars: *Fra Gloppen til Melbourne*. Hovedoppgave i historie NTNU 1998.
Sosialdepartementet: *Innstilling til Sosialdepartementet fra Krigsbarnutvalget 9/7 - 3/11 1945*
Litteratur

Aviser, tidsskrift:

Aftenposten 30.11.45
Aktuelt Perspektiv 17/98
Bergens Tidende 6.2.60
Dagbladet 3.2.99
Dagsavisen 16.3.98
Folk og Land 4/1998
Fremover 16.4.98
Klassekampen 8.6.98, 10.12.98
Morgenbladet 30.11.45
Norges Handels- og Sjøfartstidende 3.7.53
Varden 20.11.45
Verdens Gang 7.3.99
Vårt Land 23.3.99

FORKORTELSER

JD - Justisdepartementet
NFR - Norges Forskningsråd
SD - Sosialdepartementet (til 4.9.92)
SHD - Sosial- og helsedepartementet (fra 4.9.92)
RA - Riksarkivet
UD - Utenriksdepartementet

ØM - Sak fra Landsforeningen Rettferd for Taperne

NKBF- Norges Krigsbarnforbund (sak fra)

ALB - Aksjon Lebensborn (sak fra)

BEG - Entwurf eines Bundesergänzungsgesetzes zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung 26.4.49. Utkast til (vest-tysk) lov om erstatning for skader på offer for nasjonalsosialistisk forfølgelse.

Norkompens - Norsk Kompensasjonshandel A/S

DDR - Øst-Tyskland (Den tyske demokratiske republikk)

BDR - Vest-Tyskland (Forbundsrepublikken Tyskland)

DEL II

Per Haave, Stein Ugelvik Larsen, Kåre Olsen, Eva Simonsen og Aslak Syse:

Kunnskapsbehov

Oppvekstvilkår for barn med norsk mor og tysk far i norsk etterkrigstid

Stein Ugelvik Larsen:
Notat om forskning om oppvekstvilkår

Oppvekstvilkår for barn med norsk mor og tysk far i norsk etterkrigstid

Vurdering av forskningsbehov og forskningsmuligheter

I det følgende redegjøres for forskningsbehov, problemstillinger og faglige tilnærminger i forbindelse med krigsbarns oppvekstvilkår.

I. Forskningsbehov, aktuelle problemstillinger og forskningsspørsmål

1.1 Forskningsbehov og problemstillinger

På bakgrunn av påstander og ny kunnskap (jfr denne rapporten) om at krigsbarn opplevde en vanskelig og problemfylt barndom og oppvekst, foreligger det et klart behov for forskning om krigsbarns oppvekstvilkår i etterkrigstiden. Det er behov for å undersøke nærmere hva som faktisk skjedde med krigsbarna, og hvordan det kunne skje at mange opplevde vansker og lidelser. Videre vil det være av betydning å få fram krigsbarns egne opplevelser av barndom og oppvekst. En dypere forståelse av norske krigsbarns forhold vil i tillegg kreve en komparativ-internasjonalt tilnærming.

Med dette utgangspunktet vil to problemstillinger bli utdypet:

- Hva preget barndommen til krigsbarn som opplevde store vansker og lidelser?
- Hvilke politiske, samfunnsmessige og andre forhold gjorde dette mulig?

Det vil bli redegjort for etiske overveielser, faglige og metodiske tilnærminger i avsnitt II, mens det i avsnitt III vil bli foretatt en vurdering av dokumentasjonsmulighetene.

1.2 Hva preget barndommen til krigsbarn som opplevde store vansker og lidelser?

Denne problemstillingen dreier seg om dokumentasjon av forskjellsbehandling, mobbing og trakassering fra omgivelsene og av eventuell forskjellsbehandling og overgrep fra myndighetenes side.

Det er nødvendig å gjøre seg opp en mening om hva som kjennetegnet barndommen til disse barna for å kunne operasjonalisere og velge innfallsvinkler for forskningen. Mener man at et viktig kriterium er institusjonsplassering av krigsbarn, er det nødvendig å foreta arkivstudier etter aktuelle institusjoner for om mulig å avdekke hva som har skjedd. Feilplassering i spesialskole og åndssvakeinstitusjon er et forhold som har vært trukket fram, og som krever vurdering av samtidige faglige begrunnelser og lovbestemmelser. På den andre siden er det mye som taler for at krigsbarn som ytre sett hadde nokså “vanlige” oppvekstvilkår, også opplevde store traumer.

Når det gjelder sosio-demografiske variabler for krigsbarna som voksne, er det kanskje mulig å finne forskjeller i dødelighet, helse, personer på trygd og lignende. Det kan også stilles spørsmål ved om en sammenligning av krigsbarns oppvekst med data fra “normal-

befolkningen” eller “kontrollgrupper” er egnet til å fange opp det særegne ved krigsbarns opplevelser av barndommen. De metodiske spørsmålene rundt en slik tilnærming blir nærmere behandlet under kapittel II.

Det registrert anslagsvis 10-12 000 barn med norsk mor og tysk far. De utgjør ingen ensartet gruppe med hensyn til oppvekstvilkår og erfaringer fra barne- og ungdomstid. Noen vokste opp hos enslig mor eller hos mor og pleie-/adoptivfar, andre hos besteforeldre eller andre slektninger. Andre igjen vokste opp hos adoptivforeldre eller var anbrakt i fosterhjem, barnehjem, spesialskoler, og åndssvakehjem.

Innen en gruppe på anslagsvis 10 000 barn vil det statistisk sett finnes en andel som ble tatt fra sine mødre og som tilbrakte hele eller deler av oppveksten hos fosterforeldre, på barnehjem, spesialskoler og åndssvakehjem. Trolig vil det innen en gruppe av denne størrelsesorden statistisk sett også finnes personer som opplevde problemer på grunn av den behandlingen de ble utsatt for innen skole-, sosial- og helsevesen. Et springende punkt vil være hvorvidt det skyldtes krigsbarnforholdet at disse opplevde vanskeligheter og lidelser, eller om det skyldtes at deres vilkår i tidlig barndom var spesielt uheldige uten at dette direkte kan knyttes til krigsbarnforholdet. Det vil eksempelvis ha interesse å kartlegge krigsbarns sosio-økonomiske forhold for å få holdepunkt for hvorvidt krigsbarn var overrepresentert i spesialskoler og åndssvakehjem. Barn fra oppløste familier og dårlige sosio-økonomiske kår var overrepresentert i f.eks. åndssvake/evneveikeskoler etter krigen.²³³

Flere helt konkrete forhold angående krigsbarns oppvekstvilkår bør følges opp med nærmere undersøkelser. Det gjelder forhold som direkte berører behandlingen av barna:

- tømningen av de tyske barnehjemmene i Norge etter krigen
- hjemhenting av barn fra Tyskland til Norge i årene mellom 1947-1949
- spørsmål om arv etter tysk eller østerrisk far
- praksis i forbindelse med navnebruk på dåpsattester
- omgjøring av norske etternavn til tyske navn

Det er også satt fram påstander om at det forekom feilplasseringer blant en gruppe krigsbarn barn som ble definert som åndssvake og plassert ved åndssvakehjem. Dette gjelder bl.a. en gruppe på nær 20 barn som ble overført fra barnehjemmet Godthaab til Emma Hjorths Hjem i 1946.

Andre spørsmål gjelder behandlingen av mødrene i saker som fikk direkte betydning for barna. Det bør avklares hvorvidt ordningen med forskuddsbidrag ble spesielt strengt praktisert overfor krigsbarns mødre. Det kan også reises spørsmål om hvorvidt mange av mødrene på grunn av forholdene unnlot å søke om forskudd på barnebidrag.

I følge undersøkelser som Baard Borge og Lars Borgersrud har foretatt (se del I i denne rapporten), kan det se ut til at forsorgsloven og lov om sosial omsorg i mange tilfeller ble praktisert på en spesielt rigid måte overfor krigsbarns mødre. Dette er forhold en bør søke å få nærmere rede på.

²³³ Eva Simonsen (1998) Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963. Institutt for spesialpedagogikk, UiO.

Muligheten for å kunne avdekke kritikkverdige forhold vil i første rekke gjelde personer som gjennom hele eller deler av barne- og ungdomstiden var i ulike typer institusjoner. Men forskningen bør så langt råd er også rette oppmerksomheten mot barn og unge utenfor institusjon som opplevde vanskeligheter og lidelser. Hvordan disse typene undersøkelser kan gjennomføres, vil vi komme tilbake til under kapittel II.

Selv om det for så vidt går ut over “oppvekstvilkår”, bør det også undersøkes hvilke bistand krigsbarn har fått eller ikke har fått, når de har kontaktet ulike myndigheter i bestrebelsene på å finne opplysninger om sitt biologiske opphav. Det er bl.a. mange krigsbarn som hevder at enkelte fylkesmenn vært lite hjelpelige, også etter at krigsbarn fra 1986 hadde rett på opplysninger om biologiske foreldre.

1.3 Hva muliggjorde behandlingen av krigsbarna?

Like etter krigens slutt var det en utbredt oppfatning i opinionen, også blant myndighetsrepresentanter og fagfolk, at krigsbarn burde behandles annerledes enn andre barn. Til grunn for denne oppfatningen lå ulike synspunkter på krigsbarna, synspunkter som for en stor del hang sammen med bestemte forestillinger om barnas fedre og mødre. Barna kunne bli utsatt for dobbelt stigmatisering og bli offer for både fedrenes og mødrenes “synder”. Det ble hevdet, bl.a. i pressen, at krigsbarna var bærere av tyske arveanlegg som ville bryte fram når barna ble voksne, og at de dermed ville utgjøre fare for en tysk femtekolonne i Norge. De burde derfor sendes ut av landet så raskt som mulig. Slike synspunkter synes å uttrykke en primitiv hevnløst etter fem år med tysk okkupasjon og innebar en sterk form for stigmatisering av barn med tyske fedre. Likeledes spilte negative forestillinger om mødrene en viktig rolle i den sosiale nedvurderingen av krigsbarna i den første etterkrigstiden.

Når krigsbarn opplevde vanskeligheter og lidelser i barne- og ungdomstiden, er det grunn til å stille spørsmålet om hvordan dette kunne skje i et samfunn med politiske ambisjoner om å bygge en velferdsstat tuftet på verdier som sosial integrasjon og fellesskap, utjevning, likhet og trygghet for alle samfunnsmedlemmer.

For å komme på sporet av dette spørsmålet vil det være nødvendig å undersøke nærmere politiske, faglige og folkelige forestillinger om krigsbarna, og den adferd slik forestillinger kunne medføre.

1.3.1 Myndighetenes syn og praksis

Holdninger som innebar stigmatisering av krigsbarna og deres mødre i de første etterkrigsårene, ble fremmet av myndighetsrepresentanter på ulike plan under og like etter krigen. Sosialdepartementets krigsbarnutvalg gikk på sin side inn for at krigsbarn skulle betraktes på linje med andre norske barn født utenfor ekteskap og foreslo et informasjonsarbeid for å motarbeide holdninger som kunne være til skade for krigsbarna i deres oppvekst. Men det er uklart om sentrale myndigheter i praksis fulgte opp utvalgets forslag om informasjonsarbeid for å påvirke lokale myndighetsrepresentanter, øvrighetspersoner, offentlig ansatte og opinionen for øvrig i retning av å betrakte krigsbarna på linje med andre barn som vokste opp i Norge.

En eventuell unnlattelse av aktivt informasjonsarbeid for å motvirke utbredte negative holdninger til krigsbarna, kan ha vært en medvirkende årsak til den stigmatisering og forskjellsbehandling som krigsbarn opplevde i møte med lokale myndighetsrepresentanter og på institusjoner av ulike slag. Myndighetsrepresentanter og offentlige tjenestemenn lokalt kan altså ha praktisert en politikk og holdninger overfor krigsbarn som var i direkte strid med det syn sentrale myndigheter sto for. Undersøkelser i forbindelse med institusjonsplassering, jfr avsnitt III, blir derfor viktige både som dokumentasjon av krigsbarns skjebner, og som eksempler på myndighetenes syn og praksis.

1.3.2 Holdninger til krigsbarn i helse- og sosialvesen og skole

Ledende norske psykiatere hevdet at krigsbarnas mødre, til dels også deres tyske fedre, for en stor del var mentalt tilbakestående. De antok at mange krigsbarn på grunn av arvelig belastning måtte anbringes i åndssvakeinstitusjoner om de ble værende i landet. Det er viktig å danne seg et bilde av hvilken gjennomslagskraft psykiaternes generelle diagnose faktisk fikk, i utbredelse og over tid; politisk og i praksis i forhold til barna. Det er rimelig å anta at slike partiske (?) og “vitenskapelige” oppfatninger om krigsbarn også satte sitt preg på holdningene overfor krigsbarn innen helse- og sosialvesen og i skolen.

Det var også en utbredt oppfatning at barnas mødre ved sin atferd under krigen hadde vist seg uegnet til å oppdra barn. Dermed var det viktig at barna ble fjernet fra mødrene og fikk vokse opp hos adoptivforeldre, i fosterhjem eller på institusjoner. Man skal ikke se bort fra at dette synspunktet også var diktert av forestillinger om “sosial arv”: ved å fjerne krigsbarna fra mødrene skulle sosiale problemer forebygges.

Behandlingen av krigsbarn må også sees i sammenheng med velferdsstatens utvikling. De første tre tiårene etter 1945 var en gylden tid for norsk velferdspolitikk. Drevet av en ambisjon om å skape universelle velferdsordninger, ble det etablert sosialpolitiske tiltak som favnet videre enn før. Sosial integrasjon og fellesskap, utjevning, likhet og trygghet utgjorde sentrale verdier i etterkrigstidens velferdsstatlige byggverk.

En god sosialpolitikk vil ha fravær av stigma og utjevning av levekår som resultat. Men velferdsstaten var ingen garanti for at alle samfunnsmedlemmer opplevde en god sosialpolitikk. Velferdsstaten var et tvetydig prosjekt: vilje og evne til å yte omsorg og ivareta samfunnsmedlemmene løp sammen med stigmatisering, diskriminering og utstøting av dem som falt utenfor de aksepterte standardene som konstituerte “folkefellesskapet”.

Skolen var en samfunnsinstitusjon som grep inn i alle krigsbarns liv. En analyse av skolens funksjon må derfor inngå i en studie med det formål og de problemstillinger som er nevnt ovenfor. Utbyggingen av skolevesenet var et satsningsområde innenfor velferdsstaten etter krigen. Folkeskolen ble bygget ut etter samme ekskluderende og segregerende system som det standardiserte “folkefellesskapet”.²³⁴

1.3.3 Forestillinger og sosiale representasjoner

Det at norske krigsbarn ble oppfattet som et problem etter krigen, og de opplevelser krigsbarn har hatt, vil ikke kunne forklares utelukkende ut fra myndighetenes syn og praksis, heller

²³⁴ Simonsen (1998).

ikke ut fra hvordan de ble vurdert og behandlet i skole og helse- og sosialvesen. Det er også nødvendig å stille spørsmål om hvordan folks forestillinger om denne gruppen har vært og hva som ble ansett som sosialt akseptabel atferd overfor disse barna. Slike forestillinger kan også tenkes å ha øvd innflytelse på representanter for og yrkesutøvere i skole og helse- og sosialvesen.

1.4 Norske krigsbarns oppvekst i et komparativt perspektiv

Situasjonen i Norge ser ut til å ha skilt seg fra den i andre okkuperte land på flere måter. Allerede i 1945 beskrev legen Else Vogt Thingstad i et bilag til Krigsbarnutvalgets innstilling at synet på krigsbarn i Norge var ganske forskjellig fra andre lands. Norge var temmelig alene om å ha et krigsbarnproblem, og det er grunn til å spørre hvorfor krigsbarna framstod som en problemgruppe nettopp i Norge. Litteraturstudier av krigsbarnundersøkelser i Danmark og Nederland kan stille norske forhold i relieff. Danmark slapp enda “billigere” fra okkupasjonen enn Norge, mens Nederland hadde langt verre forhold. Hvordan virket krigsbarnstigmatisering og omfang av oppvekstproblemer i disse to landene? Var det “verst” i Norge som slapp billig fra krigen, og “mildere” i Nederland som hadde mere behov for forsoning enn nordmenn? Og enda mildere i Danmark som hadde færre tyske soldater og som frem til august 1943 hadde en stort sett “normal” hverdag med rikelig mat og andre konsumvarer. For å svare på dette spørsmålet vil det være nødvendig å foreta en sammenligning med synet på og behandlingen av krigsbarn i andre land.

II. Etske overveielser, faglige og metodiske tilnærminger

2.1 Etske overveielser

Forskningsmessig reises det et etisk dilemma når en går i gang med forskning på grupper i svake posisjoner, i dette tilfellet mennesker som ikke nødvendigvis ikke identifiser seg som “krigsbarn” eller “tapere”. En undersøkelse av krigsbarns oppvekstvilkår krever en diskusjon av denne forskningens legitimitet. Det er viktig å ha for øye at ikke alle som vil bli omfattet av et slikt prosjekt vil ha interesse av at det gjennomføres.

Kravet om forskning er reist av de gruppene som ønsker at krigsbarnas skjebne skal dokumenteres og synliggjøres gjennom offentligheten. Krigsbarna utgjør imidlertid ingen kulturell eller annen form for minoritet med et felles ønske om å styrke sin identitet som krigsbarn gjennom historisk dokumentasjon. De er tvertimot en sammensatt gruppe med sannsynligvis sprikende behov og ønsker. Mange kom gjennom barne- og ungdomstiden uten spesielle vansker. Andre bærer høyst sannsynlig på personlige, ofte skjulte tragedier. For disse vil det kunne oppleves som en ytterligere belastning om deres historie skal fram i offentlighetens lys. De har ikke selv reist krav om forskning og har heller ingen muligheter til å beskytte seg mot at det skjer. Det knytter seg følgelig etske problemer til det å sette i gang forskning når en må anta at deler av gruppen - både blant dem som har klart seg bra, og dem som har opplevd vanskeligheter og lidelser - ikke ønsker at det skjer.

2.2 Vitenskap, politikk, faglige og folkelige forestillinger

Analyser av de vitenskapelige, politiske og faglige forestillingene om krigsbarn etter krigen vil kreve omfattende kildestudier. Blant aktuelle kilder står Sosialdepartementets

krigsbarnutvalg sentralt. Utvalget avga sin innstilling om myndighetenes behandling av problemet "krigsbarn" i november 1945. Krigsbarnutvalget gjenga tidens syn på sentrale områder av betydning for vurderingen av krigsbarna:

- åndssvakhet som sosial kategori, sosial trussel og arvelig fenomen
- forholdet arv/miljø og barns utviklingsmuligheter
- oppfatninger om straff og hevn overfor nazister, tyskvennlige og krigskollaboratører

Krigsbarnforholdet var med andre ord ikke alene relatert til barnet selv, men også til bestemte forestillinger om såvel biologiske som sosiale og moralske egenskaper ved barnas mødre og fedre. Det vil derfor være av betydning å undersøke nærmere innholdet i disse forestillingene og den normative og faglige sammenheng de inngikk i.

Sosialt avvik som kriterium for åndssvakhet, kan følges i debatten om vitenskapelige, faglige og organisatoriske spørsmål innen psykiatri og åndssvakeomsorg. Synet på barns utviklingsmuligheter endret seg radikalt i tiden som fulgte etter Krigsbarnsutvalgets innstilling. Miljø avløste etter hvert arv som forklaring på barns atferd, og miljøskifte ble det nye behandlings tiltaket. Forestillinger om åndssvakhet og arv/miljø hadde sammenheng og kan følges i fagpressen og studeres slik den ble nedfelt blant annet i lov om spesialskoler (1951) og lov om barnevern (1953). (Her vil blant annet forskningsprosjektet "Barnevern og samfunnsvern i etterkrigstida" under programmet Barn, ungdom og familie være relevant.)

En gjennomgang av relevante offentlige dokumenter mot slutten av 1940- tallet viser at krigsbarn ganske raskt forsvant som egen kategori i sosialpolitisk og sosialmedisinsk sammenheng. Det ser ut til at krigsbarn etter noen år ble nærmest usynlige for de statlige myndighetene. Verken lov om hjem som mottar åndssvake til pleie, vern og opplæring ("Betalingsloven", 1949), lov om spesialskoler (1951) eller lov om barnevern (1953) inneholdt omtale av krigsbarn som kategori eller målgruppe. Det gjelder så vel forarbeider som lovtekst. Heller ikke i Innstilling fra Utvalget for psykisk barnevern (1956) er barn med norsk mor og tysk far nevnt.

Dette kan ha sammenheng med at lovarbeidet i liten grad diskuterte de gruppene av barn og unge lovene var rettet mot. Dokumentene behandlet forvaltningens funksjon, de faglige og profesjonelle føringene av lovendringene og den nødvendige reorganisering av hjelpeapparatet. Der hvor målgruppene ble beskrevet var det som medisinske/pedagogiske/psykologiske kategorier - ikke som vanskeligstilte eller utsatte barn med behov for hjelp og støtte. Korrekt kategorisering på vitenskapelig grunnlag var ment å gi nøkkelen til det politisk sett beste, mest økonomiske og rasjonelle hjelpeapparatet. Ørnulv Ødegårds psykiatriske diagnose av krigsbarna og deres mødre som potensielle samfunnstrusler og trusler mot befolkningskvaliteten nevnes imidlertid knapt etter 1946. Allerede høsten 1946 meldte Helsedirektoratet at bare 25 krigsbarn skulle tas hånd om av statens åndssvakeomsorg: "Det er ikke foreløpig konstatert åndssvakhet hos flere, og denne prosent åndssvake er heller ikke stor." ²³⁵

Det er vanskelig å forklare dette med at psykiatrien forlot denne typen diagnoser allerede på 1940-tallet. En mer nærliggende forklaring kan være at "folkevettet" seiret over vitenskapen;

²³⁵ Aftenposten 28.10.1946. "7000 tyskerbarn adoptert. Helsedirektoratet drar omsyn for 25 åndssvake".

diagnosen falt på sin egen urimelighet. Ethvert menneske kunne med det blotte øye se at disse kvinnene og barna ikke *en masse* var “åndssvake”.

Som nevnt, kan krigsbarns opplevelser av vansker og lidelser ikke alene forklares ut fra myndighetenes syn og praksis eller hvordan de ble vurdert og behandlet i skole og helse- og sosialvesen. Opplevelser av en vanskelig barndom og oppvekst kan også henge sammen med folkelige forestillinger om krigsbarn. En nærmere analyse av slike forestillinger kan tenkes gjennomført som en etnologisk studie.

III. Behandlingen av krigsbarna og krigsbarnas opplevelser - muligheter for dokumentasjon

3.1 Krigsbarnas egne opplevelser

For å kunne dokumentere krigsbarns subjektive opplevelser vil dybdeintervjuer være viktige. Åpne eller semistrukturerte kvalitative intervjuer vil gi krigsbarna muligheten for å bidra med egne problemstillinger, spørsmål og kategorier som konstituerer deres opplevde virkelighet. Gjennom intervjuer vil det være mulig å rekonstruere krigsbarns livshistorier. Livshistorien er riktignok ikke barnets opplevelse der og da, men den voksnes erkjennelse i ettertid. Denne “psykologiske sannheten” som eksisterer side om side med den faktiske “historiske sannheten” er nødvendig for å danne et mest mulig fullstendig og riktig bilde. Kjønnsperspektivet vil også kunne la seg belyse ved en slik innfallsvinkel.

3.2 Hvor mange krigsbarn var i offentlig pleie?

Under dette avsnittet drøftes krigsbarnproblematikken i forhold til adopsjon, vedtak om bortsetting av barn og barn og ungdom i institusjoner. Institusjonene er barnehjem, spesialskoler, og institusjoner for åndssvake.

Hovedhensikten med undersøkelser av slike forhold vil være å dokumentere den behandlingen som krigsbarn har vært gjenstand for. Studier av institusjonspraksis i forbindelse med krigsbarn vil også kunne avdekke viktige sider ved myndighetenes syn på og praksis over barna.

3.2.1 Adopsjon

Anslagene over antallet krigsbarn som ble adoptert bort etter krigen, varierer. Norges Barnevern oppgir tallet til ca 1000 (11%).²³⁶ Kåre Olsen (1998) anslår med forbehold tallet på adopsjoner til fremmede familier til ca 2000. Omfanget av adopsjoner bør undersøkes nærmere. Det er for øvrig ikke grunn til å tro at adopsjon i seg selv under de rådende forhold ikke var en god løsning for mange barn. Men det er grunn til å se på nærmere på forholdene rundt adopsjonsformidlingen av disse barna.

Adopsjonslovgivningen i Norge i den mest aktuelle tiden for adopsjon av krigsbarn manglet bestemmelser om kontroll med formidlingen.²³⁷ Barnevernkomitéen tok opp de

²³⁶ Kåre Gilhus (1954) Soldatbarn. *Norges Barnevern* nr. 6 1954. s. 90-91.

²³⁷ Adopsjonsloven av 2.april 1917.

kritikkverdige forholdene med private som tjente penger på useriøs og uetisk formidling i et brev til Justisdepartementet i 1951:²³⁸

Etter komitéens mening bør det innføres forbud mot at private foretar formidling av adopsjoner, dog slik at departementet i særlige tilfeller kan gi samtykke til at private organisasjon eller institusjon driver slik virksomhet. I så fall skal virksomheten stå under tilsyn av departementet.

Barnevernkomitéen gjengir syv kasusbeskrivelser av hvordan jordmødre avverterte barn for adopsjon i avisene, uten å forsikre seg om hva slags forhold barna ble plassert under. Barna havnet i til dels helt uforsvarlige forhold, noe som resulterte i omsorgssvikt.

En annen side ved datidens adopsjonslovgivning som bør trekkes inn i vurderingene, var bestemmelsen om at adopsjonen kunne heves hvis barnet viste seg å være åndssvakt eller “viser seg å lide av annen betydelig sjelelig eller legemlig mangel som skriver seg fra tiden før adopsjonen og som adoptivforeldrene da ikke kjente til”.²³⁹

Denne nye bestemmelsen i adopsjonslovgivningen fra 1917 kom inn med en lovendring av 22. oktober 1948. Endringen sprang ut av et nordisk lovsamarbeid, der Sverige hadde gått foran med en slik bestemmelse i 1944. Spørsmålet angår primært behandlingen av åndssvake. Men med psykiatriens fellesdiagnose av mødrene og krigsbarna som for en stor del åndssvake med arvelig belastning, er det påkrevet å undersøke om opphevelse av adopsjon av krigsbarn har forekommet på et slikt grunnlag.

Inntil barnevernloven av 1953 trådte i kraft ble vedtak om bortsetting av barn fattet av kommunale vergeråd, forsorgsstyrer og helseråd i henhold til vergerådsloven av 1896. Inntil 1954 inneholdt den offisielle statistikken ingen opplysninger fra forsorgsstyrer og helseråd, men kun opplysninger basert på summariske årsmeldinger fra vergerådene. Mye tyder på at forsorgsstyrene i de første etterkrigsårene sto for bortsetting av flere barn enn vergerådene, mens helserådene spilte en forholdsvis beskjeden rolle. Ifølge opplysninger i Sosialdepartementet, Nytt 1. sosialkontor, var nesten 2300 barn pr. desember 1949 bortsatt etter vedtak i vergeråd, mens vel 3600 barn var bortsatt etter vedtak i forsorgsstyrer.²⁴⁰ Dette betyr at antallet bortsatte barn i perioden 1945-1953 er større enn det som fremgår av den offisielle statistikken (se tabell 1). Tallopplysninger fra og med 1954, da alle barn bortsatt etter formelle vedtak ble inntatt i den offisielle statistikken, indikerer dette. Som det går fram av tabell 2, er det registrert vel 2000 flere bortsatte barn i 1954 enn året før.

²³⁸ Innstilling fra Barnevernkomitéen I. Lov om barnevern. Vedlegg 4. s. 107. Oslo: Sosialdepartementet.

²³⁹ Vårt Land 3.5. 1948: Åndssvakt barn bør kunne dømmes fra sitt hjem. Gerd Benneche beskriver en slik sak i sin bok fra 1967 *Rettsikkerheten i barnevernet*. s. 69. Oslo: Universitetsforlaget.

²⁴⁰ Riksarkivet, Sosialdepartementet, Nytt 1. sosialkontor, 447, 6.5.17 oversikt og lister over barnevern-institusjoner III 1945-55, plansje barn og ungdom bortsatt pr. 1.12.1949

Tabell 1. Vergerådsvedtak og bortsatte barn. 1945-1953.

År	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Ant. vergerådsvedtak	814	609	444	397	383	409	381	386	356
Ant.bortsatte barn	3458	3207	3071	2704	2587	2476	2361	2238	2149

Kilder: Statistisk Årbok 1950. tab. 251 og 1954, tab. 268.

Tabell 2. Antall barn anbrakt til oppfostring utenfor hjemmet. 1945-1965

1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
4159	4682	4807	5024	5142	5229	4450	4714	4848	4887	5049	5089

Kilde: NOS XII 291. Historisk statistikk 1978. Tab. 325.

Det er ukjent hvor mange krigsbarn det var blant de barna som ble bortsatt etter kommunale omsorgsvedtak. Selv om det kanskje ikke vil la seg gjøre å fastslå antallet nøyaktig, foreligger det enkelte opplysninger som ved nærmere undersøkelse vil kunne gjøre det mulig å nå fram til et sannsynlig anslag. Det kan her nevnes at av de vel 5900 bortsatte barn pr. desember 1949, var 3346 født i årene 1933-1941 og 1205 i årene 1942-1948.²⁴¹

I tillegg til barn det ble gjort formelle vedtak om, kan en del barn ha blitt bortsatt uten vedtak. Dette forholdet kan være av betydning når det gjelder krigsbarn. Det tenkes her på en stor del av de krigsbarn som mødrene selv, eller med hjelp av Abteilung Lebensborn, fikk plassert ved norske barnehjem allerede under krigen. Det foreligger ingen kunnskap om hvorvidt disse sakene ble behandlet formelt av kommunale organer dersom barnet fortsatt ble boende på barnehjem etter krigens slutt. På samme måte er den formelle behandlingen uklar når det gjelder alle de barna som i 1945 og 1946 ble overført fra tyske barnehjem til lokale norske barnehjem, pleiefamilier eller spesialskoler. Trolig kommer en del av disse sakene i tillegg til anbringelser på bakgrunn av formelle vedtak.

3.2.2 Tilgang på kunnskap om omsorgsovertakelse

Kartleggingen av antallet krigsbarn blant bortsatte barn vil i seg selv være en viktig oppgave. Det er likevel av større betydning å etablere kunnskap om innholdet i og omstendighetene rundt omsorgsvedtak som gjaldt krigsbarn. Normalt vil det foreligge dokumentasjon bevart i vedkommende kommunes arkiv etter forsorgsstyret, vergeråd/barnevernsnemnder. Presten var gjerne formann i vergerådet og det forekommer at vergerådets arkiv finnes i prestearkivet som avleveres til det aktuelle statsarkiv. En bør også være oppmerksom på at det kan finnes aktuelt materiale i slike saker også i arkiv etter andre kommunale instanser, som skolestyre eller helseråd.

²⁴¹ Riksarkivet, Sosialdepartementet, Nytt 1. sosialkontor, 447, 6.5.17 oversikt og lister over barnevern-institusjoner III 1945-55, plansje barn og ungdom bortsatt pr. 1.12.1949.

Dersom vedtak i vergeråd ble anket til høyere instanser, kan det også tenkes å finnes dokumentasjon i enkeltsaker i arkivene etter følgende instanser:

- For perioden fram til 1947 var Kirke- og undervisningsdepartementet (KUD) ankeinstans, og det finnes dokumenter i ankesaker i arkivet etter KUDs 1. skolekontor, Riksarkivet.
- For årene 1948-1953 var KUDs 5. skolekontor ankeinstans, men det er uklart hvor arkivmaterialet fra denne perioden er havnet.
- Etter barnevernloven av 1953 kunne vedtak i de nye kommunale barnevernsnemndene ankes til fylkesmannen og hans vedtak kunne innankes til Sosialdepartementet. Ankesaker fra denne tiden og framover bør altså kunne finnes dokumentert i arkivene til de aktuelle fylkesmenn og i arkivet etter Sosialdepartementet, Nytt 1. Sosialkontor, Riksarkivet.

Barnehjemsbarn var fordelt på bortimot 200 ulike barnehjem. Det var trolig langt flere private familier som tok et eller to barn i pleie. Mens det i 1946 var 1150 barn på barnehjem var det enda flere, 1474 barn, som var plassert i forpleining i private familier.²⁴² I 1953 var det fortsatt flere barn i pleie hos familier enn antallet barn på barnehjem, 900 i familier mot 846 på barnehjem. Antallet barn i forpleining hos familier som her er oppgitt, omfatter også barn som var i arbeid. Flertallet av alle barn i familier var bortsatt på landsbygda og en god del av de eldre barna arbeidet trolig på gårder. For krigsbarnas del var dette trolig først aktuelt fra utpå 1950-tallet. Myndighetene som hadde gjort vedtak om slik bortsetting, fulgte imidlertid ikke opp vedtaket med å inspisere forholdene for å sikre seg at barna levde under skikkelige vilkår. Sosialdepartementet beskrev situasjonen slik i innstilling om lov om barnevern i 1951: "Det er en kjent sak at tilsynet med fosterbarn - utenfor de store byer - i praksis har vært lite tilfredsstillende."²⁴³ Dette gjaldt både for barn satt bort av vergerådet og for barn som forsorgsstyrene hadde satt bort. Det er liten grunn til å tro at forholdene endret seg radikalt til det bedre utover på 1950-tallet.

Det finnes trolig ingen sentral oversikt over alle disse familiene, med opplysninger som kan bidra til innsikt i de forholdene disse barna levde under. Det er mulig at de kommunale vergeråd eller andre myndigheter som fattet vedtak om å plassere barn i pleie hos private familier, kan ha opplysninger av interesse i sine arkiv. Det er imidlertid høyst uklart i hvilken grad det ble foretatt undersøkelser angående de forholdene barn opplevde hos slike private familier og om kritikkverdige forhold resulterte i tiltak fra myndighetenes side.

3.2.3 Barn og ungdom i institusjoner

Det er uvisst hvor mange krigsbarn som ble anbrakt i de institusjonene som kommunale instanser, framfor alt vergeråd/barnevernsnemnder og forsorgsstyrer, benyttet i sitt arbeid. Kanskje lar dette seg ikke dokumentere, fordi det trolig ikke alltid vil gå fram av dokumentene i arkivene om barnets far var tysk. Selv om en tallmessig fordeling av krigsbarn på ulike typer institusjoner ville bringe viktig kunnskap om krigsbarn sammenlignet med andre barn, vil denne type kunnskap likevel ikke kunne besvare spørsmål om oppvekstvilkår og eventuelle feilplasseringer og overgrep. Disse spørsmålene kan bare besvares ved inngående studier av dokumenter vedrørende det enkelte barn og dokumenter av mer generell karakter i arkivene etter vergeråd, barnevernsnemnder, forsorgsstyrer, sosialstyrer, helseråd, barnehjem, spesialskoler og åndssvakehjem.

²⁴² Statistisk Årbok 1950, tabell 251, og 1954, tabell 268.

²⁴³ Innstilling fra Barnevernkomiteen I. Lov om barnevern. s. 49. Oslo 1951. Sosialdepartementet.

3.2.3.1 Barnehjem

Antallet krigsbarn på barnehjem er ukjent. Ved krigens slutt var det mer enn 500 krigsbarn bare på de tyske barnehjemmene foruten at det like før krigens slutt var minst 225 krigsbarn ved norske barnehjem. Selv om et større antall av disse barna ble overført fra barnehjem til sine mødre, besteforeldre, adoptivforeldre m.v. i løpet av det første etterkrigsåret, er det grunn til å anta at krigsbarn utgjorde en forholdsvis stor andel av barnehjemsbarna i de første årene etter krigen.

Arkivsituasjonen er uklar når det gjelder størstedelen av barnehjemmene, noe som kan gjøre det vanskelig å dokumentere krigsbarns oppvekst på denne typen institusjoner. Denne situasjonen henger blant annet sammen med eierforholdene for barnehjemmene og med at de aller fleste av hjemmene for lengst er nedlagt.

En del av barnehjemmene var eid og drevet av kommunene. Andre var drevet av private organisasjoner som Frelsesarmeen, Norske kvinners sanitetsforening, Indremisjonen osv., mens andre igjen var drevet av private stiftelser eller enkeltpersoner. Det er mulig at arkivmaterialet etter en del av de kommunale barnehjemmene er bevart i kommunenes arkiv. Tilsvarende kan arkivene etter de private barnehjemmene ha blitt tatt vare på av eierne. For eksempel hadde Frelsesarmeen rutiner med å overføre kartotekkort for det enkelte barn til Frelsesarmeens ettersøkingstjeneste når hjemmet ikke lenger hadde behov for det. Tankegangen var at barnehjemsbarn kunne tenkes å bli etterlyst en gang i fremtiden. Dermed ville kortene kunne komme til nytte. Det er imidlertid grunn til å anta at arkiver med informasjon om enkeltbarn er gått tapt for en stor del av de barnehjemmene der det bodde krigsbarn i etterkrigsårene.

Selv tilgjengelige barnehjemsarkiv vil ofte inneholde begrenset informasjon om det enkelte barns oppvekstforhold. Dette er ikke undersøkt systematisk, men det kan synes som om det var vanlig å ha summariske opplysninger om det enkelte barn innført i protokoller eller på kartotekkort. Foruten personlige opplysninger om foreldre eller annen familie, kan slike kilder gi opplysninger om sykdommer, legebepesøk, skolestart, opptak og utskrivning fra hjemmet etc. I tillegg kan hjemmet ha hatt "vaktjournaler" der personalet førte inn spesielle episoder etc. Det er likevel tvilsomt om personale som eventuelt måtte ha foretatt overgrep mot barnehjemsbarn, journalførte sine handlinger. Det er ikke kjent at det noen gang har eksistert offentlige krav til journalhold for barn i offentlige eller private barnehjem.

Om det kan være vanskelig å få tilgang til arkivmateriale fra barnehjem, kan det imidlertid være mulig å skaffe mer generell informasjon om forholdene ved det enkelte barnehjem. Det kan muligens finnes slik aktuell dokumentasjon i arkivene etter ulike kommunale instanser, hos tilsynsleger etc. Dessuten finnes det en del opplysninger om de fleste barnehjem i departementsarkiv.

I hele etterkrigstiden hadde Sosialdepartementet et sentralt ansvar for barnehjem. I årene 1946-48 sorterte dette arbeidsfeltet under 3. Sosialkontor og fra 1948 under Nytt 1. sosialkontor. Fra denne tiden fikk departementet et sentralt tilsynsansvar for barnehjem med bl.a. tre tilsatte barnehjemsinspektører. Arkivene etter disse kontorene oppbevares i Riksarkivet:

- I arkivet etter 3. sosialkontor oppbevares det dokumenter om enkelte barnehjem foruten mer generelt materiale om barnevernsarbeid i de første etterkrigsårene. Her finnes det blant annet grundig dokumentasjon om kritikkverdige forhold ved enkelte barnehjem like etter krigen. I enkelte tilfeller ble dette gjenstand for bred presseomtale. I dette arkivet oppbevares også materiale fra arbeidet med avviklingen av de tyske barnehjemmene fra okkupasjonstiden.
- Nytt 1. sosialkontor, det såkalte “Barnevernkontoret”, ble etablert i 1948, og kontorets arkiv inneholder omfattende materiale om landets barnehjem gjennom store deler av etterkrigstiden. Her finnes blant annet mapper med dokumenter om de enkelte barnehjem ordnet fylkesvis for hele landet. Mappene inneholder dokumenter om tilsettelse av bestyrere, om personalet og driften for øvrig, inspeksjonsrapporter fra departementets inspektører og eventuelle brev med klager på forholdene ved hjemmet. Det finnes her sjelden opplysninger om enkeltbarn, men saksmappene kan for øvrig gi et godt inntrykk av forholdene ved det enkelte hjem.

Informasjon av generell karakter kan også finnes om en del privateide barnehjem andre steder enn i offentlige arkiv. Dette gjelder for eksempel barnehjem drevet av Norsk misjon blant hjemløse. Misjonens arkiv er oppbevart i Riksarkivet. Likeledes er arkivet etter Norske kvinners nasjonalforening oppbevart i Riksarkivet. En systematisk gjennomgang av årsberetninger innsendt fra de av nasjonalforeningens lokalforeninger som drev barnehjem, kan gi en del informasjon om barnehjemsdriften, men neppe noe om det enkelte barn.

Når det gjelder barns opphold ved barnehjem, har vi altså på den ene siden tilgang til en del generelle opplysninger om forholdene ved det enkelte hjem, på den andre siden dokumentasjon om vedtaket om plassering av det enkelte barn på hjemmet. Derimot er det lite sannsynlig at arkivene vil inneholde skriftlige opplysninger om hvordan det enkelte barn ble behandlet under oppholdet på barnehjemmet.

3.2.3.2 Spesialskoler

I det aktuelle tidsrommet for en undersøkelse av krigsbarns oppvekst fantes det en rekke ulike spesialskoler for barn og ungdom med spesielle problemer og behov; blinde og svaksynte, døve og tunghørte, evneveike, talehemmede, og barn og ungdom med tilpasningsvansker. I vår sammenheng vil skoler for evneveike barn og unge (før 1951 kalt åndssvakeskoler) og skoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker (før 1951 kalt skolehjem) være av spesiell interesse.

Tabell 3 viser utviklingen i antall skoler og elever i etterkrigstiden for disse to skoletypene:

Skoleår	Skoler for evneveike		Skoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker	
	Skoler	Elever	Skoler	Elever
1945-46	8	601	18	664
1950-51	10	800	14	359
1955-56	12	746	8	270
1960-61	21	1252	10	307
1965-66	35	1740	12	236

Kilder: NOS XII 291. *Historisk statistikk 1978. Tab. 347.*

Både antallet skoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker og elever ved disse skolene sank gjennom de første 20 etterkrigsårene, mens antallet elever ved evneveikeskolene steg, især fra siste halvdel av 1950-årene. Denne veksten er trolig av begrenset betydning for vårt formål, idet den kom så pass lenge etter krigens slutt og mens krigsbarna var i ferd med å bli voksne.

Når det gjelder mulighetene for å kunne dokumentere behandling og vurdering av det enkelte barn og etablere oversikt over forholdene ved institusjonene, er situasjonen atskillig enklere for barn og ungdom ved spesialskoler enn for barnehjemsbarn. Dette skyldes dels at antallet institusjoner er mindre, at de fleste institusjonene var drevet av staten og ikke minst at sentrale myndigheter hele tiden har ført sentrale registre og til dels har behandlet sakene for det enkelte barn.

Arkivene etter direktoratene som har hatt ansvar for spesialskolene og skolehjemmene oppbevares for en stor del i Riksarkivet og inneholder mye informasjon både om forholdene ved de aktuelle institusjonene og om enkeltbarn. Saksmapper på samtlige elever utskrevet fra spesialskolene fra slutten av 1950-årene og framover oppbevares fortsatt i Kirke-, utdanning- og forskningsdepartementet.

Foruten arkivmateriale som er skapt sentralt, finnes det også en god del materiale, til dels med elevopplysninger, fra enkelte av de aktuelle spesialskolene. Mange av disse skolearkivene er blitt avlevert til de respektive statsarkivene etter de organisatoriske endringene tidlig på 1990-tallet. Her følger en oversikt over 16 spesialskolearkiv som er avlevert til arkivverket, men mye sentral informasjon om elevene finnes altså også i arkivene etter sentrale myndighetsorgan som direktorat og departement:²⁴⁴

²⁴⁴ Denne oversikten er trolig ikke fullstendig. Her er heller ikke tatt med institusjoner som ble etablert så sent at de trolig er av liten interesse i denne sammenhengen.

Oppbevaringssted og institusjoner:

Statsarkivet i Oslo: Torshov off. skole, Kjelle off. skole (mye er gått tapt), Våk skole (Varna), Bærum skolehjem/Bjerketun off. verneskole
Statsarkivet i Hamar: Solheim off. skole, Helgøya spesialskole (Toftes Gave), Trogstad skolehjem
Statsarkivet i Kongsberg: Hassel off. skole, Austjord skole, Åsgård skolehjem
Statsarkivet i Stavanger: Lindøy skolehjem
Statsarkivet i Bergen: Eikelund off. skole, Ulfnesøy spesialskole
Statsarkivet i Trondheim: Røstad off. skole, Ekne videregående skole, Leira skolehjem.
Riksarkivet: Bastøy skolehjem/Foldin verneskole

3.2.3.3 Åndssvakeomsorgen

De såkalt ikke utviklingsdyktige åndssvake ble plassert i egne institusjoner, åndssvakehjem, som i etterkrigstiden sorterte under Sosialdepartementet. Åndssvakeomsorgen var betegnelsen på denne delen av helsevesenet fram til 1970, da den ble omdøpt til Helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU). Foruten sentralhjem og andre åndssvakehjem, ble det i etterkrigstiden etablert daghjem og privatpleie under åndssvakeomsorgen.

Arkivsituasjonen er til dels uoversiktlig når det gjelder institusjonene under åndssvakeomsorgen. Mange av institusjonene ble nedlagt fra 1990 (HVPU-reformen). En del arkivmateriale ble avlevert til ulike arkivinstitusjoner. Mye arkivmateriale kan være tapt eller befinner seg på ukjent sted. Følgende oversikt viser hvor arkivene etter en del av institusjonene i dag oppbevares. Det må understrekes at denne oversikten på ingen måte er uttømmende. Det er godt mulig at også andre av landets statsarkiv, fylkesarkiv, kommunearkiv eller interkommunale arkivordninger oppbevarer arkivmateriale etter åndssvakeinstitusjoner:

Oppbevaringssted og institusjon:

Statsarkivet i Oslo: Statens hjem for åndssvake (Emma Hjorth). Inneholder trolig også mapper på pasienter som var plassert på en del av de mindre "satelitt"-hjemmene på Østlandet
Statsarkivet i Trondheim: Klæbu offentlige pleiehjem (Halsetheimen). Inneholder deler av arkivet.
Statsarkivet i Troms: Trastad gård. Pasientarkivet utgjør en mindre del av arkivet, som for en stor del består av materiale dannet i forbindelse med administrasjon og organisering. En del opplysninger om pasientene finnes også i arkivet etter "Åndssvakevernet i Nord-Norge, Område 1", som også er oppbevart i statsarkivet.
Statsarkivet i Bergen: Vestlandsheimen. Inneholder det meste av pasientarkivet. Hordaland fylkesarkiv oppbevarer det administrative arkivet.
Interkommunalt arkiv for Rogaland: Nerlandsheimen. Bakkebø arbeidsskole og hjem for åndssvake, Egersund
Hordaland fylkesarkiv: Furuly åndssvakehjem, Askøy
Statsarkivet i Hamar: Åkershagen, Stange

I arkivet etter Kontoret for psykiatri (H.4), Helsedirektoratet, finnes egne mapper for størsteparten av landets åndssvakehjem fra etterkrigstiden. Her kan det være opplysninger om forholdene ved institusjonene, men lite om enkeltpersoner som bodde ved institusjonene.

Kontorets arkivmateriale fram til 1961 er avlevert til Riksarkivet, mens fortsettelsen finnes i de delene av Helsedirektoratets arkiv som fortsatt oppbevares av Statens helsetilsyn. Her oppbevares også Sentralregistret for åndssvake som ble opprettet i 1948.²⁴⁵

IV Konklusjon

Norges forskningsråd har overfor Sosial- og helsedepartementet gitt uttrykk for at krigsbarns oppvekstvilkår er aktuelt for forskningsmessig oppfølging. I det foregående er slike forskningsbehov, metodiske tilnærminger og forskningsmuligheter omtalt og utdypet ut fra to overordnede problemstillinger:

- Hva preget barndommen til krigsbarn som opplevde store vansker og lidelser?
- Hvilke politiske, samfunnsmessige og andre forhold gjorde dette mulig?

En forskningssatsing med utgangspunkt i disse problemstillingene og de metodiske tilnærmingmåtene som er anbefalt, vil gjøre det mulig å etablere kunnskap om hva som faktisk skjedde med krigsbarna i norsk etterkrigstid, og hvordan det kunne skje at norske krigsbarn opplevde vansker og lidelser, mens krigsbarn i andre land ikke opplevde tilsvarende problemer. Videre vil en forskningssatsing langs de linjene som er skissert, framskaffe kunnskap om krigsbarns egne opplevelser, noe som vil være av stor betydning fordi det synes å være et gap mellom det offisielle synet på krigsbarns oppvekst og mange krigsbarns erfaringer.

Mer allment vil forskning om krigsbarns oppvekst kunne etablere ny kunnskap om viktige sider ved velferdsstatens historie. Framfor alt vil slik forskning kunne kaste lys over hvilken rolle politikk og vitenskap, faglige og folkelige forestillinger spilte i konstruksjonen av barndom, avvik og normalitet. Ny kunnskap om krigsbarns oppvekst vil også være et viktig bidrag til historisk og sosiologisk forskning om barns vilkår i Norge generelt.

²⁴⁵ For en nærmere redegjørelse, se Aslak Syse, "Vedlegg til Del II: Sentralregisteret for åndssvake" i Rettsikkerhet og livskvalitet for utviklingshemmede. Rettigheter, vern og kontroll som rettslige virkemidler, Oslo 1995.

Bergen 10 juni 1999

NOTAT

Stein Ugelvik Larsen:

Forskning om krigsbarns oppvekstvilkår

Generelt

Hovedrapporten om erstatning og offentlige feilgrep mot krigsbarn levert av Borge og Borgersrud, gir klare signaler om at det ikke finnes bevis for tilbakeholdte erstatningsmidler eller generelle tiltak med hensyn til det offentliges ansvar om mislighold overfor krigsbarn. Denne dokumentariske arkivgjennomgangen bekrefter derfor godt det som lå i sluttavsnittene i Kåre Olsen sin bok.

En viktig terskel er derfor passert med hensyn til å arbeide videre med forskning omkring krigsbarns oppvekst. Nå kan oppmerksomhetene og forskningen rettes mot de sentrale spørsmål om selve oppvekstvilkårene. Her vil studier i det offentliges behandling av krigsbarn på midler og lavere offentlig nivå være særlig viktig. Det var lokal-statlige, eller kommunale organer som ofte hadde den direkte kontakt med de enkelte krigsbarn og avdekking av mulige mislighold eller overgrep må kunne avdekkes her for å vise hvordan det offentlige har hatt ansvar for krigsbarna på dette nivået. Noen av forskningsoppgavene er skissert i rapporten foran der aktuelle arkivundersøkelser blir listet opp..

Disse arkivundersøkelsene må direkte relateres til intervjuundersøkelser av krigsbarn slik at man gjennom intervjuundersøkelser kan finne frem til de relevante problemstillingene og ideer om hvordan de problemene som intervjuene avdekker kan etterspores i arkivene. For å gjennomføre dette skal jeg skissere noen få strategier og viktige forskningsoppgaver - og da oppgaver som jeg ser som viktige utfra det intervjuprosjektet som jeg er i gang med å slutføre. ('Krigsbarnundersøkelsen' - i samarbeid med Norsk Krigsbarnforbund)

Er krigsbarnas oppvekst ulike andre grupper?

Slike spørsmål kan man svare på ved å sammenligne data fra krigsbarns oppvekst med data fra 'normalbefolkningen' eller 'kontrollgrupper'. En viktig kontroll er sammenligning med krigsbarn i andre land: fortrinnsvis Danmark og Nederland, men også andre okkuperte 'vestlige' land og krigsbarn i Sentral- og Østeuropa. Krigsbarn-sammenligninger kan også gjøres med data fra nyere konflikter, men det er viktig å skille mellom barn fra de såkalte 'frivillige' forhold og krigsbarn som resultat av voldtekter og organisert prostitusjon.

Sammenligninger forutsetter at man har et datagrunnlag i Norge om krigsbarns oppvekst - slik som Krigsbarnundersøkelsen gir grunnlag for (326 ferdig kodede intervjuer) I tillegg finnes det grunn-opplysninger om krigsbarn i Riksarkivets materiale og i materiale hos fylkesmennene/i statsarkivene osv. De kan kodes inn og gi en oversikt over den tidlige fasen i krigsbarnas oppvekst: fødsel, tidlig plassering, ulike adopsjoner og familieforhold frem til ca 1950.

En omfattende database på krigsbarn - samt fordelinger på variable i mitt prosjekt - kan brukes til å sammenligne med mange 'normal-fordelinger' på helse, yrkesliv, skolegang, trivsel mv. Dette kan man gjøre ved å bruke publiserte prosjekt-rapporter som gir slike skala-resultater eller materiale fra ulike SSB-målinger og statistikk. Hvor mye og hvordan dette skal gjøres avhenger av den type problemer som f.eks mitt prosjekt finner kan gi grunn for på analysere forskjeller videre. Er det f.eks. slik at kvinner over 50 år har større andel personlig inntekt som trygd, enn normalbefolkningen kvinner over 50 år? Er det slik at mobbing i skolealder på 1950-tallet var like utbredt blant befolkningen ellers som det blir rapportert om i krigsbarnundersøkelsen?

En annen inngang til slike sammenligninger er å bruke SSB's folketellinger/persondataregistre til å søke etter dødelighet blant krigsbarn, eller andre sosio-demografiske variable, ved å bruke den omfattende databasen ved kodingen av alle krigsbarn fra Riksarkivets materiale. Med persondata som fødselsdato og navn vil SSB kunne lage fordelinger på krigsbarna direkte, og ellers trekke et tilfeldighetsutvalg fra hele den rette alder-populasjonen og teste disse to utvalgene mot hverandre. (Dette forutsetter nødvendig konsesjonstilsagn fra Datatilsynet)

En annen type sammenligninger vil være å ha fordelinger fra mitt prosjekt brukes som grunnlag for å søke sammenligninger med særlig utvalgte grupper som kan forventes å ha opplevd stigmatisering og andre problemer i oppveksten f.eks. tattere, innflyttere, by-tilflyttere osv. i samme aldersgrupper. Denne type undersøkelser vil gi et inntrykk av hvordan det særegne med "krigsbarn" har gitt like eller motsatte konsekvenser i oppveksten. Finnes det f.eks. et "annerledes-syndrom" som alle slike grupper av stigmatiserte personer opplever i det norske samfunnet og hvordan varierer dette syndromet i styrke i ulike sosiale kontekster: by/land, innen statusgrupper, Øst-vest-nord i Norge osv. Dette vil da bli utført med tanke på å avdekke mekanismer av stigmatisering, og selvsagt uten noen sideblikk til at disse gruppene har noe annet felles og sammenlignbart.

Sammenligningene vil gi forståelse av hva som preger krigsbarna særegne forhold i oppveksten, samtidig som det vil avdekke hvilke generelle stigmatiserings-mekanismer som er funksjon i det norske samfunn. Men en forståelse av "det norske" krever sammenligning med andre land. Er det slik at vi her i landet hadde en særlig animositet mot krigsbarna fordi vi følte var nasjonale stolthet krenket over at tyskerne så lett hadde okkupert vårt land? Var vår historiske erfaring med nasjonale kriser på "svak" at vi over-reagerte når krigen var over og tok "revansj" over tapt stolthet/renhet ved å la det gå ut over krigsbarna? Eller har vi så stive sosiale forhold at vi ikke kan "snakke ut" eller "løse" spenninger ved andre måter enn langsiktig stigmatisering av barn?

Krigsbarnundersøkelser i Danmark og Nederland kan gi svar på noen av disse problemstillingene og stille det norske intervju materialet i et klart relieff. Danmark slapp enda "billigere" fra okkupasjonen enn vi, men Nederland hadde det langt verre. Hvordan virker krigsbarn-stigmatisering og omfanget av oppvekstproblemer i disse to landene? Var det verst i Norge som slapp billig fra krigen (og ikke minst fra en blodig invasjon i 1944/45) og "mildere" i Nederland som trengte mye mer forsoning enn oss? Og enda mildere i Danmark som hadde færre tyske soldater og som frem til august 1943 hadde stort sett en 'normal' hverdag med rikelig mat og andre konsumvarer.

Sammenligninger med andre land gir derfor den norske erfaringen en bedre karakteristikk og vi kan kanskje bedre forstå både offentlige reaksjoner og sosiale mekanismer i lys av de ulike lands erfaringer.

Den offentlige opinion i dag

Jeg tror det vil være verdifullt å bruke opinionsundersøkelser av den norske befolkning ved landsomfattende utvalg for to formål:

a) I meningsmålinger og forskning om folks holdninger til tidligere NS-medlemmer har det vist seg at kjennskap og kunnskap om disse har variert systematisk over tid. Det same gjelder styrken i holdninger til nærhet, samkvem med tidligere NS-medlemmer. Her igjen er det viktig å understreke at det over hode ikke er noe politisk eller annet fellesskap mellom NS-medlemmer/NS-barn og krigsbarn, men at begge grupper fikk oppleve de samme stigmatiseringsmekanismer, men utfra ulike grunner. Det er derfor stigmatiseringsdynamikken man er ute etter, ikke dette at man vil sette grupper i 'samme bås'; det igjen viktig å understreke. Krigsbarn hadde en biologisk far som (oftest) ikke var i nærheten å kunne ta dem i forsvar, mens NS-barn f.eks. hadde en far som de selv måtte forsvare fordi han hadde en NS-fortid bak seg. De hadde derfor helt ulik familiebakgrunn, men måtte passere gjennom de samme sosiale miljøer og institusjoner gjennom oppveksten.

Det alltid er vanskeligheter forbundet med å bruke retrospektive spørsmål om folks kunnskap/kjennskap til krigsbarn, men holdningene i dag å måle forskjellene mellom generasjoner uten at det er den presise kunnskap vi er ute etter. Sterk/svak avstandtagen, typen holdninger og omfanget av kunnskap/kjennskap til krigsbarn vil være gode indikatorer på hvor sterk bevisstheten om krigsbarna ("tyskerunger") er utbredt og igjen gi indikasjon på hvor vanskelig oppveksten kan ha vært. Vi kan også spørre om folks "bilde" av en "tyskerunge" for å se hvordan stereotypiene korresponderer med slik krigsbarna selv oppgir i min undersøkelse eller gjennom media-opplag.

b) Det ville være - ut fra min undersøkelse - svært viktig å finne sammenlignings-grunnlag for noen av de viktigste oppvekst spørsmål jeg har brukt og hvordan svarene avviker fra en nasjonale utvalgsundersøkelser. Det gjelder helse, når man gikk ut i yrkeslivet, hvor man var født, hvor ofte vedkommende flyttet, opplevelser man hadde på arbeidsplassen osv. Ved sammenligning innen tilsvarende alders-kohort kan vi få en god forståelse for hva krigsbarn-bakgrunnen har gitt som utslag. Noen av de 'spørsmålsbatteri' på følelser overfor familie, far/mor ville også være nyttige å bruke i en slik utvalgsundersøkelse for å finne direkte sammenlignbare fordelinger.

"Krigsbarn-kjernen"

I min undersøkelse arbeider jeg nå med å få en klarere forståelse av hvordan krigsbarn-bakgrunn har hatt betydning for en vanskelig oppvekst for noen og en lett oppvekst for andre. Vi vet at mange barn i Norge har hatt vanskelige oppvekstforhold på grunn av sykdom, alkoholmisbruk, skilsmisser, økonomi og andre forhold. Vi vet også at den individuelle utrustning for den enkelte er avgjørende for hvordan en skal lykkes i oppveksten: utseende, evner og at oppvekst-sted er avgjørende: et trygt og stabilt naboskap, lærere i skolen med vidsyn og lite flytting.

Krigsbarn-status ga for noen en ekstrem vanskelig utgangssituasjon. Det gjaldt om de bodde hos mor, hos adoptivforeldre eller på institusjon. For andre - og særlig for dem som i oppveksten ikke visste om at de var krigsbarn - betydde ikke krigsbarn-status det samme. Men selv der man vokste opp i "normale" adoptivforhold og ikke visste om sin bakgrunn, eller der krigsbarn vokste opp med sikker viten om dette, ble krigsbarn-stempelet noe som fulgte dem i hele tiden. For om det var krigsbarn som selv ikke visste - så var det andre i nærheten som var klar over deres bakgrunn. Dette ga også de krigsbarna som 'ikke visste' denne 'skulte uvissheten' og en delvis utrygg tilværelse, om enn ikke så dramatisk som for dem som hele tiden var klar over sin bakgrunn og ble fysisk og psykisk mobbet for det.

Denne situasjonen gjør at "krigsbarn-kjernen" er noe viktig og unikt for krigsbarna, noe som også avspeiler seg i deres iver etter å bli kjent med sin biologiske identitet.

Det er derfor viktig å gå dypere inn i denne type problemstillinger: hvordan man kan forstå virkningen av å være krigsbarn for egen oppvekst og hvordan man skal forstå "kjernen" i det opplevde begrep å være et krigsbarn selv - om man vet det tidlig eller sent i livet. Forskning for å trenge inn i denne problemstilling krever tid og innlevelse i stoffet og i utveksling av idéer gjennom møter med psykologer, psykiatere, etnologer og andre med lang erfaring i arbeid med barn og ungdom. "Teori-konfrontasjons-symposier"/seminarer vil være en løsning for å engasjere andre i problemene og derved la svar og antydninger til løsninger vokse frem gjennom multi-faglig samarbeid.

Denne første arkiv-rapporten ser jeg derfor som det første steget rett retning, men der tyngre forskning nå venter for å at vi skal kunne gi et dekkende or realistisk bilde av krigsbarns oppvekst. Det er dette jeg mener myndighetene når er ute etter og vil være interessert i å støtte med nye ressurser.

**Norges
forskningsråd**

**Stensberggata 26
P.b. 2700 St. Hanshaugen
0131 Oslo**

ISBN 82-12-01319-7